

תמורות ומפנה בהנהלה הציונית ובקרבן הקיימת לישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה

צבי שילוני

מעבר לאידאולוגיה הבסיסית ביותר, אין ספק כי קביעת מדיניות, יעדים, תוכניות ודרכי עבודה של כל מוסד או חברה להתיישבות מושפעת ביותר הן מצורת הארגון שלהם ומערכת הכפיפויות שבתוכם והן מן ההרכב הפרסונלי של הנהלתם ושל סגל המחלקות השונות שלהם. ההשפעה הסגולית של המבנה הארגוני ושל בעלי התפקידים בגוף כזה עשויה לגדול עוד הרבה יותר בתקופות של שיבוש מערכות, שינויים מהירים והופעת צרכים חדשים, כאלה האופייניים לעתות משבר ומלחמה ומיד לאחריהן. הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הקרבן הקיימת לישראל לא היו יוצאות-דופן במובן זה, ועל אחת כמה וכמה בתקופת מלחמת העולם הראשונה.

עם פרוץ המלחמה התפתח תוך זמן קצר משבר חריף ביותר באירופה ובארץ-ישראל, וכתוצאה ממנו, ומתוך מאמץ להתמודד עם האתגרים שהעמיד, חלו שינויים ארגוניים ופרסונליים רבים הן בהנהלה הציונית והן בהנהלת הקרבן הקיימת לישראל. למרות המספר הניכר של מאמרים וספרים המתייחסים לעבודת המוסדות הציוניים בתקופת המלחמה וסמוך לאחריה,¹ עדיין לא נחקרו ותוארו במפורט התמורות הללו, העשויות לשפוך אור על העמדות השונות ועל התהליך של קבלת ההחלטות בדבר המדיניות הקרקעית והיישובית של הקרבן הקיימת לישראל בתקופת המלחמה ואחריה.

מטרת המאמר היא למלא חסר זה.

* כל החומר הארכיוני הנזכר בהפניות שלהלן נכתב בגרמנית, אלא אם צוין אחרת.
1. ראה למשל המאמרים הרבים בתוך: מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א; ג' ארבל (עורך ראשי), ארץ על סף חורבן 1914-1918, תל-אביב 1980 [להלן: ארץ על סף חורבן]; י' מצר, הון לאומי לבית לאומי 1919-1921, ירושלים תשל"ט; א' פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור, 1927-1922, תל-אביב תשל"ז [להלן: פריזל]; תגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד הצירים 1918-1921, ירושלים תשמ"א [להלן: לבסקי]; ש' רובינשטיין, ברקיע הציפיות: המדיניות הקרקעית של ועד הצירים ב-1918, תל-אביב 1993 [להלן: רובינשטיין, ברקיע הציפיות]; Y. Shapiro, *Leadership of the American Zionist Organization, 1897-1930*, Urbana 1971, especially pp. 77-134 [להלן: שפירו].

א. הקרן הקיימת לישראל ערב מלחמת העולם הראשונה

המבנה הארגוני

בקיץ 1914 דומה היה כי הקרן הקיימת עולה על ררך המלך הן מבחינה ארגונית, הן מבחינת המדיניות הקרקעית והיישובית שלה והן מן הבחינה של יכולת ממשית לרכוש קרקע ולפתוח במפעלי התיישבות.

המבנה הארגוני שהונח ביסוד הקרן עם כינונו של הדירקטוריון הרשמי הראשון שלה, במאי 1907, הוכיח עצמו כיציב ויעיל למדי. המעמד של רשות עצמאית, כפופה ישירות רק למליאת הקונגרס הציוני, אפשר לדירקטוריון לעצב ולנהל מדיניות קרקעית ויישובית באופן תופשי מלחצים מוגזמים ועל-פי העקרונות הבסיסיים של הקרן. בכל הפעמים שנסתיימה (על-פי התקנות) תקופת כהונתו של מי מן הדירקטורים, בחר בהם הדירקטוריון לתקופת כהונה נוספת ושמר בכך על יציבותו מבחינת ההרכב האישי ויחסי-הכוחות הפנימיים בתוכו. הפיזור של שבעת הדירקטורים ברחבי אירופה (מקס בודנהיימר ודוד וולפסון בקלן, אוטו ורבורג וארתור הנטקה בברלין, יוהן קרמןצקי בווינה, לאופולד קסלר בלונדון ויחיאל צ'לנוב במוסקווא) אומנם הכביד על כינוסם באופן שוטף, אך הם קיימו בקביעות ועידות רבע-שנתיות והתכנסו לוועידות ממושכות יותר לפני הוועידות הציוניות השנתיות והקונגרסים הציוניים ולאחר סיומם. בין הכנסים האלה הם ערכו את ההצבעות על העניינים השוטפים בדרך של מסמכים כתובים שנשלחו אל הלשכה הראשית בקלן.²

מאז סוף 1907 שכנה ברציפות הלשכה הראשית של הקרן הקיימת בקלן, מקום מושבם של יושבי-ראש הדירקטוריון מקס בודנהיימר והדירקטור-גוברנור דוד וולפסון. וולפסון היה עד אוגוסט 1911 נשיא ההסתדרות הציונית, והוא הוסיף לכהן בדירקטוריון של בנק 'אוצר התיישבות היהודים' (Jewish Colonial Trust) בלונדון והיה יושב-ראש הדירקטוריון של בנק 'אנגלו-פלשתינה קומפני' (להלן: אפ"ק) בלונדון ובארץ-ישראל. וולפסון ובודנהיימר גם שימשו שניהם בתור 'הוועד הפועל של דירקטוריון הקרן הקיימת לישראל' והוסמכו להתום בשם הקרן על התחייבויות כספיות. נתן גרוס, איש וינה וממייסדי ומנהיגי תנועת פועלי-ציון עד שעזב את התנועה ב-1909, היה המזכיר הראשי של הלשכה הראשית מאז הקמתה. החל מראשית 1913 שימש לצדו כמזכיר שני שלמה קפלנסקי, אף הוא ממייסדי תנועת פועלי-ציון וממנהיגיה הבולטים. הלשכה הראשית עסקה בנייהול התכתובת והעבודה השוטפת של ההנהלה, בריכוז הדוחות והמסמכים הנוגעים לפעולות הקרן ולרכישותיה ובהכנת טיוטות לניירות עבודה ולדוחות שהקרן הקיימת היתה אמורה למסור לוועידות ולקונגרסים הציוניים.³ בהיותה חברה בערבון-מוגבל הרשומה באנגליה, התזיקה הקרן

2. צ' שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914, ירושלים 1990, עמ' 26-33 [להלן: שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית].

3. שם, עמ' 33; A. Boehm and A. Pollak, *The Jewish National Fund*, Jerusalem 1939, p. 16 [להלן: בהם ופולאק].

תמורות ומפנה בהנהלה הציונית ובקרן הקיימת לישראל

הקיימת לשכה רשמית קטנה גם בלונדון, בהנהלת הרברט ניומן, שהיתה אמורה לדאוג להתאמת פעולותיה של הקרן לחוקים הבריטיים.

המשרד הארץ-ישראלי כנציג הקרן הקיימת בארץ

באפריל 1908 החל לפעול המשרד הארץ-ישראלי ביפו בהנהלתם של ד"ר ארתור רופין וסגנו, ד"ר יהושע טהון. הוא הוקם בתור נציגות משותפת להנהלה הציונית, לוועדה הארץ-ישראלית שלידה (האמורה לעסוק בצדדים התאורטיים והמעשיים של ההתיישבות הציונית) ולקרן הקיימת. רופין מונה לנציגה הרשמי של הקרן הקיימת בארץ, ולמעשה הקרן נשאה כמעט לבדה במימון פעולותיו של המשרד הארץ-ישראלי.

במרוצת הזמן גבר החשש מניגודי אינטרסים בעבודתו של רופין – שהיה גם נציג הקרן הקיימת לישראל וגם מנהלן או נציגן של חברות הקשורות עמה בחוזים או אף מתחרות בה (הבולטות בהן: חברת הכשרת היישוב, החברה לנדל"ן פלשתינה, חברות 'אתווה' אחדות, ועוד). בשל חשש זה, וכן עקב ההתרחבות המתמדת בפעילותו של המשרד הארץ-ישראלי, החליט דירקטוריון הקרן הקיימת לישראל באביב 1914 למנות במשרה מלאה את האגרונום עקיבא יעקב אטינגר לנציג הקרן במשרד הארץ-ישראלי, שיפקח על כל ענייניה בארץ וינהל אותם מטעמה. אטינגר הגיע ארצה ביוני 1914 וזכה לשיתוף פעולה מלא מצדו של רופין.⁴

עד לפרוץ המלחמה כבר הספיקו האישים בעלי התפקידים בכל הגופים הללו להכיר היטב זה את זה, ובינתיים גם רכשו ניסיון לאימבוטל בכל תחומי עבודתה של הקרן הקיימת. הדבר בא לידי ביטוי הן בתהליכים של קבלת ההחלטות בדבר מפעלים ישוביים שונים והן בהקף הפעולה, שגברה בהתמדה והומרצה במיוחד ממש ערב המלחמה.⁵

המדיניות הקרקעית והיישובית

במהלך השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה גם נתבהרה ונתגבשה במידה רבה המדיניות הקרקעית והיישובית של הקרן הקיימת לישראל. עקרון התלאמה של הקרקעות הנקנות היה לערך מקודש שאין לסטות ממנו. לאחר מאבקים קשים זכה גם העיקרון של 'עבודה עברית' למעמד קרוב לזה. העקרונות של עבודה עצמית, שוויון בחלוקה הראשונית של משאבי הקרקע והכספים למתיישבים וחובת המתיישבים להתארגן באגודה לאשראי בערבות הדדית היו לנכסי צאן ברזל. שילוב מרבי של

4. מ' שילה, נסיונות כהתיישבות: המשרד הארצי-ישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח [להלן: שילה]; D. J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of the Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington and Indianapolis 1991, pp. 98-102, 144-149

5. שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית, במקומות רבים.

קואופרציה בהתיישבות היה ליעד קבוע. הקרן הקיימת לישראל גם קיבלה על עצמה לסייע (בעיקר באמצעות העמדת המגרשים הנחוצים) בהקמתם ובפיתוחם של מוסדות חינוך והשכלה לאומיים, בתי-ספר תיכוניים ומוסדות להשכלה גבוהה. בדרך זאת היה ביכולתה לחייב את המוסדות להנהיג את העברית בתור לשון הלימוד ולהקנות ללימודים אופי יהודי-לאומי מודרני. הקרן הקיימת גם נטלה על עצמה לסייע בכמה מפעלים לדוגמה, כמו יסוד פרברים עירוניים עבריים מודרניים, מתוך מטרה להוכיח כי ארץ-ישראל מזמנת אפשרויות השקעה להון הפרטי היהודי וכך למשוך את ההון הזה לפעולת התיישבות.⁶

גם תוכנית הפעולה ושיטות העבודה נתבררו במידה רבה. הקרקע נרכשה בדרך כלל מבעלי קרקעות נעדרים שהיו ברשותם שטחים נרחבים, והרכישות נתרכזו בעיקר בשפלה ובעמקים הגדולים, שהטופוגרפיה שלהם וטיב קרקעותיהם אפשרו חקלאות מודרנית. לעומת זאת, מתוך שאיפה להבטיח את האחידה סביב ירושלים היתה הקרן הקיימת נכונה לקורבנות הגדולים הכרוכים ברכישת הרבה מאוד חלקות אדמה קטנות ממספר רב של כפריים.

דמות המערכת היישובית וצורות היישוב השונות נקבעו במידה רבה על-סמך הניסיון שנצבר במפעלי התיישבות נרחבים באירופה, במיוחד בהתיישבות הגרמנית המאורגנת בפוזן. לפי המודל הזה נערכו מפעלי סקר, חקר ומיפוי של כל אזורי הארץ, הוקמו חוות ניסוי חקלאיות וחוות הכשרה לפועלים חקלאיים והוחל בהקמת ישובים מטיפוסי 'מושבת האיכרים הוערים', 'הקואופרציה' על-פי שיטת פרנץ אופנהיימר, והקבוצה השיתופית. בתוך כך גם נתברר כי הפועלים בני העלייה השנייה הם החומר האנושי הזמין והמתאים ביותר להתיישבות החלוצית ונרקמו יחסים של אמון ואחריות הדדית בינם לבין המוסדות המיישבים. במקביל נערכו נסיונות ליצור דגם של משק אינטנסיבי, המשלב מגוון של ענפים, אשר עוצב במידה רבה והונהג בהדרגה בכל ההתיישבות הציונית הכפרית.

המאבק לדחיקת העבודה השכירה הערבית נעשה באמצעות הקמת מושבות פועלים ו'מושבות תימנים' ליד המושבות הוותיקות והגדולות. בתמורה לסיוע שנתנה הקרן הקיימת להקמתם של פרברים עירוניים עבריים מודרניים, היא נטלה לעצמה את הזכות להשתתף בהכנתן של תוכניות הערים ובקביעת חוקי הבנייה שלהן על-פי הגישות המתקדמות ביותר באירופה. מעורבותה אף הגיעה לכך שהיא נטלה חלק בפיקוח על ישומם של חוקי הבנייה. פיתוחם של בתי-הספר התיכוניים העבריים ומוסדות ההשכלה והתרבות הלאומיים הגבוהים הותאם לתפרוסת של בני היישוב החדש בערים ובמושבות ונעשה מתוך מגמה למשוך ארצה מתיישבים נוספים מסוג זה. במקביל לכך נטלה על עצמה הקרן הקיימת את מפעל הייעוד של הרי הארץ ושטחים שאינם מתאימים לשימוש חקלאי. ב-1914 היא החלה לשתף-פעולה עם חברות אחרות ('הכשרת היישוב', 'יק"א) בתוכנית גדולה לרכישת קרקעות

6. שם: שילה, במקומות רבים.

ולהתיישבות נרחבת ביותר בעמק יזרעאל, אולם פעולה זו נקטעה באבה עם פרוץ מלחמת העולם.⁷

ב. משבר מלחמת העולם באירופה ובארץ-ישראל

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה וועדו בתוך ימים ספורים הסדרים המדיניים, הכלכליים והחברתיים ברוב ארצות אירופה וברחבי האימפריה העות'מנית. העולם נתפלג עתה לשני מחנות גדולים ואויבים זה לזה ולמחנה שלישי שהצהיר על נייטרליות. דרכי התחבורה, הדואר והתקשורת בין המחנות האויבים השתבשו לגמרי; העברות הכספים ביניהם נאסרו כמעט לחלוטין; הוטלה צנזורה כבדה על העיתונות ועל שאר אמצעי התקשורת ותנועת האנשים בין המדינות צומצמה ביותר והיתה נתונה תחת פיקוח מחמיר.

נוסף על אלה הוטלו מעתה על הציבור מסלות חדשות, הקשורות בימאמן המלחמתי. גיוס המוני בארצות הלוחמות ניתק את רוב הגברים מן הבית ומן המשק ופגע ביכולת הקיום של המשפחות. המוני בעלי-מקצועות חיוניים - רופאים, רוקחים, טכנאים, מהנדסים, בעלי-מלאכה למיניהם, פקידים, מורים וכולי - גויסו לצבא ונשלחו למקומות מרוחקים. גיוס זה פגע קשות במערכות השירותים לציבור, במערכות ההיגיינה, הרפואה, התחבורה, אספקת האנרגיה, התקשורת, המנהל, החינוך והסעד. השלטונות במדינות השונות גם הטילו על הציבור מסים ומלוות-חובה למימון צורכי המלחמה, ומצד אחר החרימו ממנו ומבתי העסק והחרושת 'חומרים חיוניים' מסוגים שונים - תרופות וציוד רפואי, בדים, מצרכי מזון, מתכות, משאבות, מכונות, בהמות רכיבה ומשא, עגלות, קרונות וכולי. חלק הארי ממערכות התחבורה, התקשורת, הרפואה, הייצור וההספקה הוסבו מעתה לצורכי הצבא, במיוחד במקומות הקרובים יותר לחזית ולאזורי הלחימה.

השלטונות גם נהגו לתפוס את בנייני המוסדות הציבוריים ולשכן בהם חיילים ומפקדות צבא. כך הוחרמו ברוב היישובים שבאזורי הלחימה הבניינים של בתי-הספר, מוסדות הסעד, בתי-החולים ובתי המועצות המקומיות. באזורים הסמוכים לחזית, וארץ-ישראל בכלל זה, בוצעו גירושים המוניים של גתניי מדינות האויב ונערכו מעצרים נרחבים של 'יסודות חשודים'. מדיניות זו היתה נחלת כל הצדדים הלוחמים, ולפיכך גם לאחר שהבריטים כבשו את דרום הארץ, לא הוטב מבחינות אלו המצב בארץ-ישראל. בנסיבות קשות כאלה - שהלכו והחמירו ככל שנתמשכה המלחמה -

Z. Shilony, *Ideology and Settlement: The Jewish National Fund 1897-1914*, 7
Jerusalem (in press); Idem, 'German Antecedents of Rural Settlement in
Palestine up to World War I', in: Ruth Kark (ed.), *The Land That Became Israel*,
Jerusalem 1989, pp. 196-214
הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית,
במקומות רבים.

היה קשה כמובן להבטיח תפקוד נאות של המערכות הארגוניות של ההסתדרות הציונית ושל הקרן הקיימת לישראל.⁸

ג. תמורות במבנה הארגוני של ההנהלה הציונית

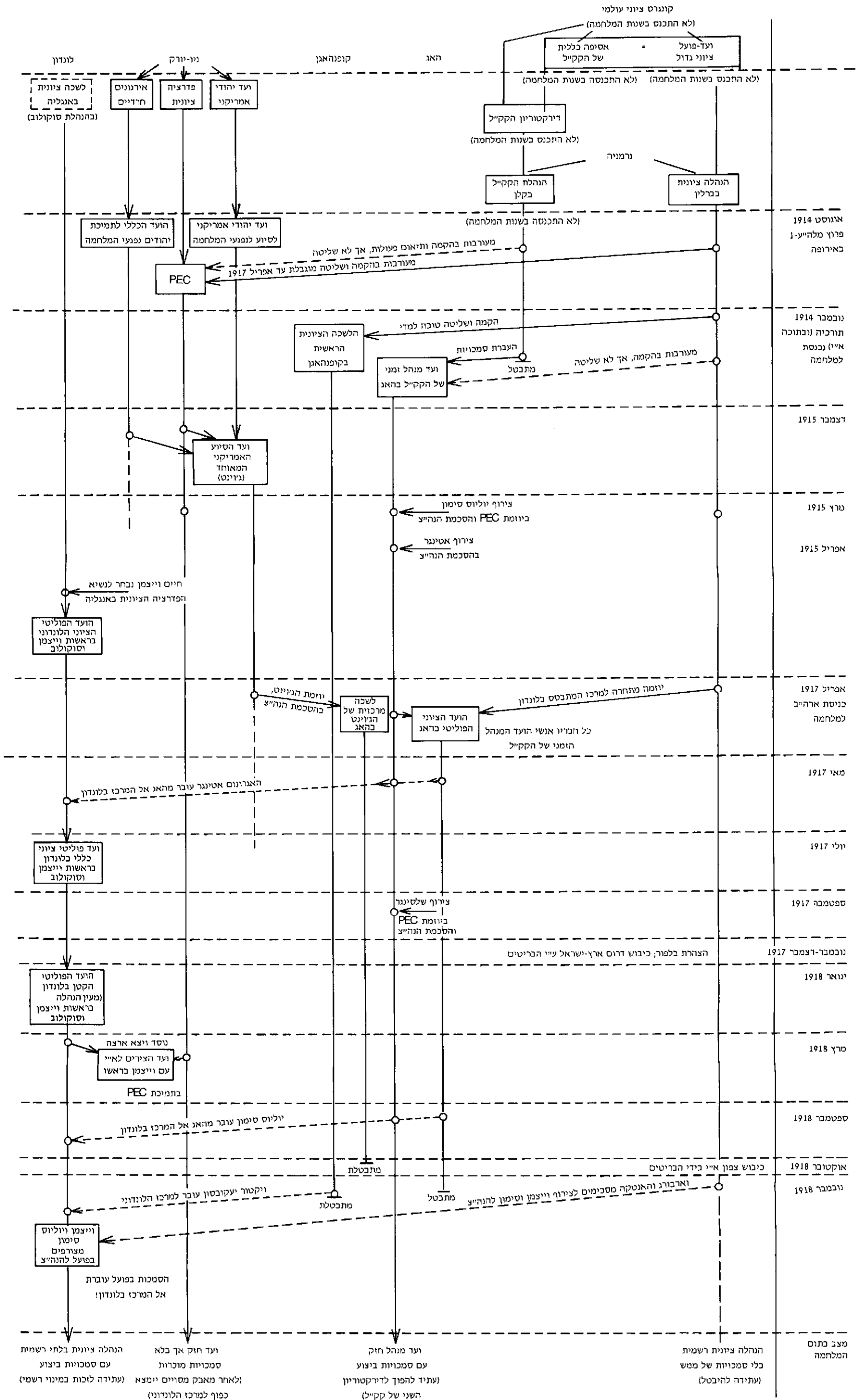
נוסף לקשיים הטכניים והמצוקות הקשות שירדו על העולם היהודי והציוני עם פרוץ המלחמה, גם נתפלגו הדעות בתוכו באשר לאוריינטציה הפוליטית הרצויה עכשיו ליהודים בכלל ולהסתדרות הציונית בפרט. התמונה היתה מורכבת ביותר וקשת הדעות בעניין זה היתה מגוונת למדי. יהודי בריטניה וצרפת הזדהו באופן טבעי עם 'מדינות ההסכמה', ששאפו להגביל את כוחה של גרמניה באירופה ולמוטט את האימפריה העות'מנית ולחלקה ביניהן. אולם החוגים הגבוהים והמתבוללים ביהדות של אותן הארצות הדגישו את הפעולה לשיפור מידי במצבם של יהודי רוסיה ולשיפור מצבם של כל יהודי אירופה בתום המלחמה, ולעומתם החוגים הציוניים שם פעלו בעיקר להשגת הבטחות ממשלתיות כי בתום המלחמה תוקם אוטונומיה יהודית בארץ-ישראל.

יהודי גרמניה ואוסטריה הזדהו כמובן עם 'מעצמות המרכז' והדגישו הן את הישועה שמדינות אלו תבאנה ליהדות המעונה במזרח אירופה והן את תפקידן בריסון חשדנותם של בעלי-בריתן הטורקים ובריכוך פגיעותיהם ביישוב היהודי ובהתיישבות הציונית בארץ-ישראל.

רוב יהודי רוסיה, שנמנתה עם 'מדינות ההסכמה', קיוו שהכיבוש הגרמני יציל אותם מן הגיהנום הנמשך של אפליה חוקתית ומנהלית ואיום מתמיד בפוגרומים. ההנהגה הציונית ברוסיה, לרבות נציגיה בהנהלה הציונית, לא היתה יכולה אפוא להתכחש לתקווה זו.

ביישוב החדש בארץ-ישראל נחלקו הדעות בדבר התועלת העשויה לצמוח מסילוק הטורקים, והרי לעת עתה לא היה אפשר לדעת מי ירש את מקומם, מעצמה נוצרית זו

8. על התפתחות המשבר של מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל ורכיביו ראה בקווים כלליים: ארץ על סף חורבן. בפירוט רב לגבי ירושלים ראה: צ' שילוני, 'הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', י' בן-אריה ואחרים (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 128-151 [להלן: שילוני, 'הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה']; הנ"ל, 'פריסת יהדות הממשל וכוחות הצבא בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה והשפעתם על מערך השירותים הציבוריים בעיר', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, יב (תשמ"ו), עמ' 65-86. לגבי מצבו ותפקודו של בנק אפ"ק: נ' גרוס, בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, א, סוף התקופה העות'מנית, רמת-גן 1977; ש' רובינשטיין, התמודדות הישוב ובנק אפ"ק במשבר הפיננסי בתחילת מלח"ע הראשונה והשימוש באמצעים מוניטריים לא חוקיים, ירושלים 1988. לגבי הגירושים מן הארץ: הנ"ל, על היציאה והחורבן: לבטי הירידה מצרימה בראשית מלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1988.

תרשים מס' 1:
התפתחות ההנהלה הציונית והנהלת הקרן הקיימת לישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה

או אחרת או שלטון בינלאומי. גם העוינות המופגנת והצעדים הקשים שנקטו השלטונות הצבאיים הטורקיים כלפי הציונות והיישוב היהודי הכתיבו התנהגות זהירה. הנטייה השלטת היתה להזהות בינתיים בפומבי עם הטורקים, מתוך תקווה שתוצאות המלחמה יביאו עמן דמוקרטיזציה של המדינה ורפורמה חוקתית שתשווה כליל את זכויות האזרח והקניין של בני כל העמים היושבים בה.

על רקע המצב המורכב והמסוכסך הזה נטו חוגים רחבים בציבור היהודי והציוני שבארצות הנייטרליות, ובמיוחד במרכז הגדול והחזק באמריקה הצפונית, להיות פרו-גרמנים (מתוך תקווה להצלתה של יהדות מזרח אירופה) וגם אנטי-טורקים (מתוך דאגה לגורל היישוב היהודי בארץ-ישראל). לצדם פעלו קבוצות שונות שצידדו בהצטרפות פעילה יותר או פחות אל אחד מן הצדדים הלוחמים.⁹

המרכז הציוני בקופנהגן

מיד עם פרוץ המלחמה באירופה נקטו חברי הוועד הפועל הציוני צעדים לשמירה על עצמאותה ועל יכולת הפעולה של ההסתדרות הציונית וכן להגנת היישוב היהודי בארץ-ישראל. כדי למנוע את זיהוי ההסתדרות עם אחד מן הצדדים הלוחמים, וגם כדי לאפשר תנועה ופגישות של המנהיגות הציונית מכל הארצות, הוצע לפתוח 'הלשכה הציונית ראשית' (Zionist Hauptbureau) באחת מן הארצות הנייטרליות, שתהיה כפופה להנהלה הציונית הקיימת.

הנושא נידון בכינוס הוועד הפועל הציוני בדצמבר 1914 בקופנהגן. באופן טבעי היו שהציעו לפתוח את הלשכה הזאת בניו-יורק - במדינה הנייטרלית הגדולה והחשובה ביותר, בלב המרכז היהודי הגדול של אמריקה ולצד הוועד הפועל הזמני לעניינים ציוניים כלליים (PEC) שכבר נוסד שם; אלא שתכרי ההנהלה הציונית בברלין, עם ורבורג והנטיקה בראשם, חששו כנראה כי במרחק כה רב תינטל מהם האפשרות לשלוט ולפקח על הלשכה ובשל כך המדיניות הציונית עלולה לנטות במצבים מסוימים לצד 'מדינות ההסכמה'. קופנהגן שבדנמרק היא שנבחרה אפוא למקום מושבה של 'הלשכה הציונית הראשית', בשל קשר הרכבות הסדיר בינה ובין גרמניה הסמוכה יחסית ובשל מיקומה הנוח על דרכי הים שבין רוסיה, סקנדינביה, מערב אירופה, בריטניה ואמריקה.¹⁰

בשנים 1914-1916 עמד לאו מוצקין בראש 'הלשכה הציונית' בקופנהגן ואחר-כך

9. ר' ויטל, המהפכה הציונית, ג. שלב ההכרעה, תל-אביב 1987 [להלן: ויטל]; מ' מינץ, זמנים חדשים - זמירות חדשות: בר ברזוב 1914-1917, תל-אביב 1988, עמ' 37-38, 173-176, 190-194 ומקומות נוספים; "The 'Komitee fur den Osten'"; Z. Szaikowski, 'The "Komitee fur den Osten" and Zionism', *Herzl Yearbook*, New York 1971, pp. 199-270; E. Zechlin, *Die Deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, pp. 126-138; שפירו, עמ' 51-61, 80-81, 111-117.

10. ויטל, עמ' 115-121.

החליפו ד"ר ויקטור (אביגדור) יעקבסון. מזכיר הלשכה היה שמעון ברנשטיין.¹¹ רשמית הלשכה הזאת היתה כפופה ישירות להנהלה הציונית בברלין, אך למעשה ציוני רוסייה, שעברו פעמים רבות בקופנהגן, השפיעו לא מעט על עבודתה. אומנם ורבורג והנסקה הצליחו להגיע פעמים אחדות לקופנהגן כדי לעמוד מקרוב על התפתחות העניינים,¹² אך ככל שהתקרבה המלחמה לסיימה פחתה והלכה יכולתם לפקח על פעולות הלשכה והם אף נאלצו לעתים לאשרר לאחר מעשה החלטות שנתקבלו בה.¹³

המרכז הציוני באמריקה

מיד עם פרוץ המלחמה החל גם הציבור היהודי בארצות-הברית להתארגן להקלת המשבר שנקלעו אליו חלקים כה גדולים של היהדות העולמית. 'הוועד היהודי האמריקני' (American Jewish Committee) הודרו והקים כבר בתחילת אוגוסט 1914 ועד חירום מיוחד לטיפול בבעיות של קהילות ויחידים יהודים העלולות להתעורר בעטייה של המלחמה המתלקחת. בראש הוועד הזה - 'הוועד היהודי האמריקני לתמיכה בנפגעי המלחמה' (American Jewish Committee for the Sufferers of the War) - הועמד לווי מרשל, משפטן בכיר ופעיל מרכזי בעניינים יהודיים.¹⁴ לעומת זאת, ההנהלה הציונית בברלין ביקשה לארגן את החוגים הציוניים באמריקה ולמקד אותם סביב פעולה להצלת היישוב היהודי החדש וההתיישבות הציונית בארץ-ישראל, שתיעזר במעמדה הנייטרלי של ארצות-הברית ובפוטנציאל הפוליטי והכלכלי הניכר של יהדות אמריקה.

חבר ההנהלה הציונית שמריהו לויין, ששהה באמריקה בשליחות ההנהלה עם פרוץ המלחמה, ושלמה קפלנסקי, שנשלח לשם מטעם הלשכה הראשית של הקרן הקיימת מיד לאחר תחילת המלחמה, עמלו קשות כדי לאחות את הקרעים בין שתי הפדרציות הציוניות היריבות שנתקיימו שם באותם הימים. משעלה הדבר בידיהם בתום שבועות אחדים, מיהרה הפדרציה המאוחדת ויסדה את 'הוועד הפועל הזמני לעניינים ציוניים כלליים' (Provisional Executive Committee for General Zionist Affairs). הפדרציה המאוחדת הקימה ועד זה (להלן: PEC) ביוזמת שני השליחים ובתיאום עם המרכז

11. פריזל, עמ' 17; ש' טולקובסקי, יומן ציוני מדיני: לונדון, 1915-1919 (בעריכת דבורה ברילינגר), ירושלים תשמ"א, על-פי המפתח: 'משרד ציוני מדיני בקופנהגן', מוצקין, יעקבסון, ברנשטיין [להלן: טולקובסקי].
12. ויטל, ג, עמ' 115-121, 254 (כינוסי הוועד הפועל הציוני בדצמבר 1914, יוני 1915, מרס 1916 ויולי 1917). המנהיגים הציונים הגרמנים השתדלו להגביל את פעולת הלשכה הציונית בקופנהגן לתפקידי קישור בלבד.
13. שם, עמ' 254-255; פריזל, עמ' 65 (על 'המניפסט של קופנהגן' בדבר הציפיות של ההסתדרות הציונית מ'ועידת השלום' בסן-רמו, שפרסם ויקטור יעקבסון עם אחרים, ואשר עורר מבוכה מסוימת במרכזים הציוניים הן בברלין והן בלונדון).
14. שפירד, עמ' 78; צ' שילוני, 'תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 76 והפניות [להלן: שילוני, 'תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה'].

בברלין. משרדו הראשי של הוועד מוקם בניו-יורק, בראשו הועמד שופט בית-המשפט העליון האמריקני לואי ברנדייס ולצדו מונתה הנהלה מצומצמת, שחבריה היו ד"ר סטפן ויזו, ד"ר י"ל מגנס, הנרייטה סאלד, לואי ליפסקי, א"ז לוינ-אפשטיין, יוסף ברנדייס, נתן קפלן וד"ר הרי פרידנוולד; קפלן ופרידנוולד יצגו את תנועת 'המזרחי'.

PEC נועד לפעול כשדולה אצל השלטונות האמריקניים למען היישוב וההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, להגן ככל האפשר על בתי-הספר העבריים ולהשיג כספים להחזקת המושבות והמשקים העבריים עד תום המלחמה. המשרד הארץ-ישראלי היה אמור לקבל את החלק המיועד לארץ-ישראל מתוך אמצעי הוועד היהודי האמריקני לתמיכה בנפגעי המלחמה; וכן את כל האמצעים הפנויים של PEC, והוא היה אמור לחלק אמצעים אלו לאוכלוסייה ולמפעלים שונים לפי קריטריונים שקבעו גופים אלו.¹⁵

במהרה נתברר כי בתוקף אחריותם לפעולה הציונית בגולה היהודית הגדולה, החזקה והעשירה ביותר, לא הסתפקו מנהלי PEC באיסוף ובהעברת הכספים הדרושים, אלא ביקשו גם להיות מעורבים בקביעת המדיניות הכלכלית, הקרקעית והיישובית של התנועה הציונית ובהקצאת המשאבים למטרות השונות.

יסוד הג'וינט

במקביל לחוגים הציוניים התארגנו גם החוגים האשכנזיים החרדיים באמריקה במסגרת משלהם - 'הוועד הכללי לתמיכה ביהודים נפגעי המלחמה' (Central Committee for the Relief of Jews Suffering from the War), וגוף זה העביר את האמצעים שאסף לידי 'ועד הכללי כנסת ישראלי' בירושלים, שהיה ארגון-הגג של כל 'הכוללים' האשכנזיים בארץ-ישראל.¹⁶

בדצמבר 1915, משנתברר עד כמה קשה להעביר לארץ את הכספים שנאספו באמריקה ועד כמה קשה לפקח על כך שהם יחולקו בהתאם למטרות התורמים, התאחדו כל ארגוני הסיוע שנזכרו לעיל והקימו מסגרת קונפדרטיבית משותפת: 'ועד הסיוע המאוחד למען היהודים נפגעי המלחמה' (Joint Distribution Committee for Jews Suffering from the War), ובקיצור: 'הג'וינט'. הוסכם כי הג'וינט יעביר למשרד הארץ-ישראלי ביפו את כל הכספים המיועדים לארץ-ישראל והמשרד יחלק אותם ליחידים ולמוסדות על-פי קביעת שולחיהם (ובהם הקרן הקיימת לישראל). הוחלט כי סכומים שנתרמו בלי הוראות או בלי תנאים ספציפיים ישמשו לתמיכה בכלל הציבור ובמוסדותיו על-פי קריטריונים שתקבע ההנהלה המשותפת של הג'וינט.¹⁷ נמצא, אם כן, כי כבר בתחילת המשבר התפצלה ההנהלה הציונית לשלושה מרכוזים:

15. שפירו, שם; שילוני, שם; פריזל, עמ' 17-18; לבסקי, עמ' 18.

16. שפירו, שם; שילוני, שם.

17. שילוני, שם, עמ' 80-81; שפירו, עמ' 78-79; לבסקי, עמ' 18; 'American Joint Distribution Committee', *Encyclopaedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, pp.

בברלין, בקופנהגן ובניו-יורק. הבדלים מסוימים בהשקפותיהם ובעמדותיהם של מנהלי שלושת המרכזים האלה, אי-בהירות מסוימת בדבר גבולות אחריותו של כל אחד מהם, המרחקים הגדולים וקשיי התקשורת בין חברי ההנהלה – כל אלה יצרו פעמים רבות אי-הבנות ואף מחלוקות בשאלות עקרוניות והכבידו מאוד על עבודתה של ההנהלה הציונית בכל שנות המלחמה.

המרכז הציוני בלונדון

בינתיים החלה לעלות קרנה של הלשכה הציונית בלונדון, שחבר ההנהלה הציונית ד"ר נתום סוקולוב עמד בראשה מאז אביב 1914. ד"ר חיים וייצמן, שמילא תפקיד בכיר במערכת המחקר היישומי במשרדי המלחמה והימייה הבריטיים, היה האישיות הפעילה ביותר מאחורי הקלעים של הפעולה הציונית המדינית באנגליה באותן השנים. ביוזמתו נוסד ב-1916 'הוועד הפוליטי הציוני הלונדוני' (London Zionist Political Committee). סוקולוב היה יושב-ראש הוועד ובין חבריו נמנו חיים וייצמן והרב רט בנטוויץ'. הוועד פתח במגעים עם אישים מצמרת השלטון הבריטי, כדי להשיג הצהרה רשמית של ממשלת בריטניה בזכות הקמה של מדינה יהודית עצמאית בארץ-ישראל. וייצמן אף נבחר ב-1917 לנשיא הסתדרות ציוני אנגליה, ומיד אחר-כך חיזק את 'הוועד הפוליטי הציוני הלונדוני' על-ידי צירופם של ישראל משה זיו, אלברט מונטיפיורי חיימסון, סיימון מרקס, הרי סאקר ולאון א' סימון. שמעון לנדמן היה מזכיר הוועד.¹⁸

המרכז הציוני בהאג

משנתברר להנהלה הציונית בברלין כי המרכז הציוני בלונדון מנהל מדיניות עצמאית פרו-בריטית, היא חיפשה דרכים לבלום את פעילותו ולהעמיד אותו תחת פיקוחה. הצורך בכך גבר עוד יותר במחצית אפריל 1917, כאשר ארצות-הברית הצטרפה למלחמה לצדן של 'מדינות ההסכמה', שכן באופן טבעי נוצרה חפיפת אינטרסים בין המרכזים הציוניים באנגליה ובאמריקה וגבר התיאום בין פעולותיהם. מצד אחר, אף-על-פי שרשמית לא הוכרזה מלחמה בין אמריקה לטורקיה הורו הטורקים לאמריקנים לסגור מיד את השגרירות שלהם באיסטנבול ואת כל הקונסוליות ברחבי הממלכה העות'מנית, לרבות הקונסוליה בירושלים. בכך אבדה ליישוב היהודי בארץ המשענת הפוליטית והדיפלומטית החשובה ביותר שלו עד כה ונקטע הצינור העיקרי להעברת הכספים מן הקרן הקיימת ומהג'וינט אל המשרד הארץ-ישראלי ביפו.¹⁹ הנתים גרמניה-אוסטריה-טורקיה נותר אפוא הנתים האחרון שהיה אפשר להעביר דרכו סיוע ניכר ליישוב היהודי בארץ.

18. טולקובסקי, על-פי המפתח: 'הוועד הפוליטי הציוני הלונדוני', ושמות האנשים הנזכרים.
19. S. Hoofien, *Report to the Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers*, New York 1918, pp. 9-10 [להלן: הופיין]; שילוני, 'הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', עמ' 134.

התפתחות זו סיפקה להנהלה הציונית בברלין הצדקה ועילה ליוזם מהלך חדש ששייב לידיה את היוזמה והשליטה במדיניות הציונית הכללית. במצב שנוצר היא לא התקשתה לשכנע את הנהלת הג'וינט באמריקה – שרוב חבריה נטו ממילא לאוריינטציה פרו-גרמנית מתונה – לפתוח 'לשכה מרכזית' גם בהאג שבהולנד הנייטרלית ולהעביר משם כספים לארץ-ישראל דרך גרמניה וטורקיה.²⁰ מובן מאילו שגם כספי PEC והקרן הקיימת לישראל היו אמורים לעבור בדרך זו, וכך גברה אפוא יכולתה של ההנהלה הציונית לשלוט בהם מברלין ולקבוע את יעדם.

במקביל לכך יסדו ורבורג והנסקה את 'הוועד הציוני הפוליטי בהאג' (Zionistische Politische Comité in Den Haag), שהיה שלוחה רשמית של ההנהלה הציונית החוקית ולכן היה אמור לעמוד מעל כל התארגנות באיזו מן הפרציות הציוניות הארציות ולהכתיב את המדיניות לכל העולם הציוני. ורבורג והנסקה ביקשו להקנות יוקרה ומעמד ל'ועד הפוליטי' החדש הזה והעמידו בראשו את יעקובוס קאן – מן הוותיקים במנהיגי ההסתדרות הציונית, בנקאי עצמאי בעל שם וידיד קרוב להרצל ולוולפסון, מייסד הבנק הציוני בלונדון ויושב-ראש הוועד המפקח שלו, חבר ההנהלה הציונית המצומצמת בשנים 1905–1911 ועתה חבר מרכזי בוועד הפועל הציוני הגדול ובוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת בהאג. חברי הוועד היו יוליוס סימון, ז'אן פישר, נחמיה דה-הלימה ועקיבא אטינגר – גם הם כולם חברי הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת.²¹

ההנהלה הציונית אומנם הצליחה לרכז בהאג את הנהלות הג'וינט, הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת לישראל והוועד הציוני הפוליטי החדש, אולם לא היה די בכך והיא לא הצליחה להשיב לידיה את השליטה בעולם הציוני; שכן בשלב הזה, במיוחד לאחר הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה, היה אפשר לחזות כי 'מדינות ההסכמה' ינחלו ניצחון והצבא הבריטי יכבוש את ארץ-ישראל. לאור התחזית הזאת הרשו לעצמם וייצמן וסוקולוב פשוט להתעלם מהחלטותיו ומהמלצותיו של הוועד הציוני הפוליטי בהאג.²² הם אף פעלו להפחתת מעמדו והשפעתו באמצעות הזמנת אלה מחבריו שלא היו פרו-גרמנים לעבור ללונדון ולהצטרף במעמד כביר לפעולה הציונית שם. האגרונום עקיבא אטינגר היה הראשון שנענה להזמנתו של וייצמן, וכבר בשלהי

20. טולקובסקי, עמ' 148 (הערות).

21. א' ביינ, 'נחמיה דה-הלימה (מסה ביוגרפית)', ג' ביסטריצקי (עורך), בשבילי יחיד: לזכר נחמיה דה-הלימה, עשר שנים לפטירתו, ירושלים תש"י, עמ' 22–23 [להלן: ביינ]; י' סימון, 'נחמיה דה-הלימה', שם, עמ' 62–63; ע' אטינגר, עם חקלאים עברים בארצנו, תל-אביב תש"ה, עמ' 78–79, 81 [להלן: אטינגר]. סימון וביין סברו כי 'הוועד הציוני הפוליטי' הזה הוקם ביוזמת קאן ודה-הלימה בהאג ויוליוס פישר בברלין, לאחר שהם דרשו זאת בהתמדה מאז פרוץ המלחמה, אך אין בכך כדי להסביר את העיתוי המסוים להיענות ורבורג והנסקה להפצרותיהם. אטינגר אף הביע את שביעות-דצונו מכך ש'באופן זה נוצר קשר בין עיבוד התוכנית ההתיישבותית לבין המשא-ומתן שהתנהל בשנת 1916 במרכזים המדיניים הציוניים שנוסדו בימי המלחמה בקופנהגן, בהאג ובלונדון'.

22. ביינ, עמ' 23.

אביב 1917 עבר ללונדון והצטרף ל'ועד הפוליטי הציוני הלונדוני' במעמד של מומחה ויועץ לענייני התיישבות.²³

עם השגת הצהרת בלפור

ביולי 1917 הכניס וייצמן עוד כמה מן המנהיגים הציוניים בלונדון לסוד המגעים עם ממשלת בריטניה ובאוגוסט הם התארגנו רשמית ב'ועד פוליטי ציוני כללי' (General Zionist Political Committee). סוקולוב היה יושב-ראש הוועד וחבריו היו חיים וייצמן, אחד העם, ג'וזף קואן, שמואל טולקובסקי, הרי סאקר, ישראל זיו, לאון א' סימון ועקיבא אטינגר.²⁴

ב־2 בנובמבר 1917 פורסמה 'הצהרת בלפור', שהביעה כידוע את תמיכת ממשלת בריטניה בהקמת 'בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל'. באותם הימים ממש נמצא הצבא הבריטי בעיצומה של מתקפה חדשה בארץ-ישראל, לאחר שהבקיע את קו עזה-באר-שבע ועמד כבר בשערי יפו. הארץ עמדה ליפול לידי הבריטים והתפתחות צפויה זו חיזקה כמובן עוד יותר את מעמדם של וייצמן והמרכז הציוני בלונדון על חשבון מעמדה של ההנהלה הציונית הרשמית בברלין.

עתה גם התעורר צורך דחוף לגבש במהירות תוכניות התיישבות ברורות ומפורטות שיהיה אפשר ליישמן מיד עם סיומה הקרוב של המלחמה, והיה נחוץ להשיג את הסכמת ממשלת בריטניה לתוכניות ולתאם עמה את הגשתן. בעקבות זאת התפטרו גם יעקובוס קאן ויליוס סימון מן 'הוועד הציוני הפוליטי' בהאג והודיעו על תמיכתם בווייצמן ובמדיניות שלו. הם העתיקו את מושבם ללונדון, ובתאום עמם יסד וייצמן בראשית 1918 את 'הוועד הפוליטי הקטן' (Small Political Committee) - מעין קבינט מצומצם של ההנהגה הציונית הנמצאת באנגליה. סוקולוב עמד גם בראש הוועד הזה וחבריו היו חיים וייצמן, בוריס גולדברג, ישראל בנימין רוזוב, יעקובוס קאן, יוליוס סימון, ג'וזף קואן, לאון א' סימון ולאופולד קסלר (שהיה אז גם אחד מן הדיריקטורים של הקרן הקיימת).²⁵

במהרה נתברר לכל כי לונדון היא המקום הנכון לפעול ולהשפיע ממנו לטובת העניין הציוני ווייצמן ואנשיו הם בעלי המעמד והקשרים המתאימים ביותר לעשות

23. אטינגר, עמ' 81; טולקובסקי, עמ' 59, 98 (ב־2 במאי 1917 הוחלט לזמן את אטינגר ללונדון והוא הגיע שמה בסוף אותו החודש). יוליוס סימון טען בזכרונותיו שאטינגר נשלח ללונדון ביוזמת הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת בהאג, כדי שישמש איש קשר בין שני המרכזים. אלא שדבריו בעניין זה קצרים, עמומים ורצופי שגיאות, והוא גם התעלם לגמרי מפרשת 'הוועד הציוני הפוליטי' בהאג, שהוא עצמו היה חבר בו ביחד עם אטינגר, ולפיכך יש לדחות את טענתו. ראה: J. Simon, *Certain Days: Zionist Memoirs and Selected Papers* (edited by E. Friesel), Jerusalem 1971, p. 76.

24. אטינגר, עמ' 83; טולקובסקי, עמ' 139, 154, 160; ויטל, עמ' 261.

25. טולקובסקי, עמ' 380 (ל־23 באוקטובר 1918), 382 (הערה), 445 (הערה); סימון, עמ' 76; רובינשטיין, ברקיע הצפיפות, עמ' 144.

זאת. לפיכך החלו הכל להתייעץ עם המרכז בלונדון ולתאם עמו את צעדיהם, ובמידת הצורך לנסוע לשם ולהיפגש עם וייצמן. כך, בלי לקבל אישור כלשהו מן המוסדות המוסמכים של ההסתדרות הציונית, 'ספג' למעשה ונטל לעצמו 'הוועד הפוליטי' בלונדון את תפקידיהם של 'הלשכה הציונית הראשית' בקופנהגן ו'הוועד הציוני הפוליטי' בהאג, ואילו 'הוועד הפוליטי הקטן' בלונדון נטל לעצמו מעמד וסמכויות של הנהלה ציונית בפועל ותפס למעשה את מקומה של ההנהלה הציונית החוקית בברלין. במקביל לכך הלך ונחלש מאוד גם המרכז הציוני הגדול ברוסיה. מלחמת העולם ומלחמת האזרחים ברוסיה ניתקו למעשה את מנהיגיה של הציונות הרוסית מן ההתפתחויות במערב. הן שיבשו במידה רבה את הקשר בין המנהיגים הללו לבין עצמם ואף את קשריהם עם הציבור הציוני שהם יצגו: חלק גדול מן היהדות הרוסית נמצא באותם הימים בשטחי הכיבוש הגרמני; מנחם אוסישקין פעל באודסה ובדרום רוסיה שנותקו למעשה מן הצפון; ויחיאל צילגוב – חבר ההנהלה הציונית ודיקטוריון הקרבן הקיימת והמנהיג הבולט ביותר של הציונות בצפון רוסיה – היה חולה והתקשה בתנועה. הוא נפטר בלונדון בתחילת פברואר 1918.

מצד אחר, המרכז הציוני החדש שהתגבש והלך באמריקה בהנהגתו של לואי ברנדייס עדיין לא הגדיר בכירור את מטרותיו. ציוני אמריקה חשו מרוחקים מדי ובסתחונם העצמי עוד לא הגיע עד כדי דרישה תקיפה שהסמכויות יימסרו לידיהם. בתנאים האלה השיג וייצמן חופש נרחב למדי לקבוע את המדיניות הציונית הכללית ומעמדו העולה ניכר יותר ויותר.²⁶

מצב זה אושר לבסוף, לאחר מעשה, במחצית השנייה של נובמבר 1918: ד"ר ויקטור יעקבסון, מנהל 'הלשכה הציונית הראשית' בקופנהגן, נענה להזמנתם של וייצמן וסוקולוב לבעור ללונדון ולהצטרף לפעולה הציונית שם; לפני עזיבתו עלה בידו לזמן את ורבורג ואת הנטקה לשיבה בקופנהגן ולהשיג את הסכמתם ככתב לחיזוק הלשכה הציונית בלונדון ולהרחבת סמכויותיה; ורבורג והנטקה גם הסכימו לצירופם (co-option) של חיים וייצמן ויוליוס סימון לוועד הפועל הציוני המצומצם (ההנהלה הציונית).²⁷

בינתיים התעורר צורך דחוף להגיע מיד אל שטחי הכיבוש הבריטי בארץ-ישראל ולארגן שם במתואם עם השלטונות הצבאיים הבריטיים את שיקום היישובים הוותיקים ואת ההכנות לפיתוח העתידי של ההתיישבות היהודית. לתכלית זאת החלו וייצמן, סוקולוב והלשכה הציונית בלונדון לפעול להקמת 'ועד הצירים היהודים לארץ-ישראל' (Jewish Commission for Palestine) וליציאתו ארצה בהקדם האפשרי. באמצע מרס 1918, לאחר חודשים ארוכים של מגעים מייגעים הן עם ממשלת בריטניה והן בעולם

26. ויטל, עמ' 202, 254-260.

27. פרוסוקולים משיבות הוועד הפועל הציוני המצומצם, ישיבה ב-29 בנובמבר-1 בדצמבר 1918 בקופנהגן; פרוסוקול מאת ורבורג והנטקה לוויקטור יעקבסון, קופנהגן, 1 בדצמבר 1918, אצ"מ L 6/93; ויטל, עמ' 278-279; פרוסוקול, עמ' 65.

היהודי והציוני פנימה, יצא ועד-הצירים בדרכו לארץ-ישראל והגיע אליה עם וייצמן בראשו ב־4 באפריל,²⁸

ד. תמורות במבנה הארגוני ובפעולה של הקרן הקיימת

עם הצטרפותה של גרמניה למלחמה לצדה של אוסטריה בראשית אוגוסט 1914, ועוד יותר לאחר הצטרפותה של טורקיה לצדן של אוסטריה וגרמניה בראשית נובמבר 1914, החלו מנהלי הקרן הקיימת לישראל בקלן לתת דעתם על דרכים להבטחת מעמדה העצמאי ופעולתה של הקרן בימי המשבר; הקרן היתה רשומה כחברה בלונדון ופעולתה התנהלה מן הלשכה המרכזית בקלן, כלומר היא היתה חשופה לפעולות של שני הצדדים הלוחמים, ומנהלי הקרן חששו אפוא מהטלת הגבלות או פיקוח צמוד ואף מהחרמה ומאיסור שיוטל על פעולתה. יושב-ראש הדירקטוריון ד"ר מקס בודנהיימר נשא למעשה לבדו בנטל העבודה ובאחריות להחלטות בכל התקופה הזאת, שכן דוד וולפסון שכב חולה בבית-חולים ולבסוף נפטר ב־15 בספטמבר 1914.

הוועד המנהל הזמני והלשכה הראשית של הקרן הקיימת בהאג

על-פי דרישתו של בודנהיימר כינס יושב-ראש ההסתדרות הציונית פרופ' ורבורג (שהיה גם דירקטור-גוברנור של הקרן הקיימת) את דירקטוריון הקרן לישיבה מיוחדת שלא מן המניין ב־8-10 בנובמבר 1914 בברלין. מלבד ורבורג ובודנהיימר השתתפו בה גם הנסקה וצ'לנוב, שניהם חברי הוועד הפועל הציוני המצומצם ודירקטורים של הקרן הקיימת, ונתן גרוס, המזכיר הראשון של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת בקלן. הוחלט כי למשך חודשי המשבר (איש לא צפה אז שהמלחמה תאריך שנים אחדות) תועבר הלשכה הראשית להולנד הסמוכה, שהכריזה על נייטרליות. כן נתקבלה עמדתו של יושב-הראש בודנהיימר, שהיה נתין גרמני, כי עליו להתפטר באופן רשמי מתפקידו, כדי למנוע זיהוי בין הקרן ובין האינטרסים הגרמניים. על ניהול ענייני הקרן יופקד עתה ועד מנהל זמני (Ein Interims-Komitee) שישב בהאג ויורכב מאישים בעלי נתיבות של הולנד או של מדינה נייטרלית אחרת. הנסקה התנגד לברו להחלטות האלה וביקש להשאיר לעת עתה את הלשכה הראשית בקלן ולשמור על מעמדם הרשמי של בודנהיימר ושאר הדירקטורים. לדעתו גם לא נתקיימו הנהלים הדרושים לכינוס הישיבה שלא מן המניין ולפיכך אין החלטותיה תקפות עד לאישור נוסף בישיבה חוקית. שאר המשתתפים הסכימו עמו בנקודה אחרונה זו.²⁹

28. על תהליך התארגנותו של ועד-הצירים, מינוי חבריו ויציאתו ארצה דאה: ויטל, עמ' 260-262; פריזל, עמ' 36-39; לבסקי, עמ' 40-41; רובינשטיין, ברקיע הציוניות, על-פי המפתח.

29. פרוטוקולים משיבות הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת לישראל בהאג' [להלן: וזק"ה] ב'14 ר' 25 בנובמבר 1914, אצ"מ KKL 10/1, עמ' 1-2, 6. האחרון מכיל גם העתקת מכתבו של בודנהיימר אל ורבורג מ'11 בנובמבר 1914. הנסקה עוד הוסיף להתנגד להעברת

אף-על-פי-כן, בודנהיימר העריך כי הזמן העומד לרשותו לשם ביצוע ההחלטות האלה הוא מצומצם ביותר. הוא לא הסכים אפוא להמתין עד אישורן הרשמי בישיבה חוקית והחל מיד לפעול להעברת ארכיון הקרן הקיימת, התכתובת והומרי התעמולה של הלשכה הראשית מקלן להאג.³⁰ במקביל לכך הוא הורה לגרוס לייסד בהקדם את הוועד המנהל הזמני בהאג, שחבריו יהיו יעקובוס הנריקוס קאן, נחמיה דה-הילימה ויאן פישר, שכבר נתנו את הסכמתם לדבר.³¹

ב-14 בנובמבר 1914 הגיע גרוס להאג עם מטען ראשון מארכיון הלשכה בקלן. הוא מיהר לכנס את קאן ואת דה-הילימה והודיע להם רשמית על מינוי הוועד המנהל הזמני. גרוס מסר להם כי על-פי הנהיותיו של בודנהיימר יישאר אף הוא מעתה בהאג וינהל משם את הלשכה הראשית, בעזרתם של פקידים נוספים שיעברו מקלן, וגם יכהן בתור חבר נלווה בוועד המנהל הזמני. על הלשכה הראשית בהאג הוטל עתה לטפל בדחפיות בכל העניינים השוטפים של הקרן וליצור מיד קשר עם הוועד הפועל הזמני לעניינים ציוניים כלליים (PEC) שהוקם לאחרונה באמריקה ולעבוד בתיאום עמו; פעולות שקל יותר לנהל באמריקה יש להניח לטיפולו של PEC. בכך נפתחה למעשה פעילותו של הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת בהאג.³² כל צעדיו של בודנהיימר לשמירת עצמאותה ותפקודה התקין של הקרן קיבלו גם את ברכתו של ד"ר מקס נורדאו, זקן מנהיגי התנועה הציונית וידידו הקרוב של תאודור הרצל המנוח.³³

ב-19 בנובמבר אישר בודנהיימר את הרכב הוועד הזמני והודיע רשמית על התפטרותו מתפקיד יושב-ראש הדירקטוריון. הוא גם ביקש מקאן לקבל על עצמו את

הלשכה הראשית של הקרן הקיימת [להלן: לר"ק] להאג. ראה: פרוטוקול מישיבות הוועד המנהל הזמני של הקק"ל בהאג, אצ"מ KKL 10/1, עמ' 15-16 (ישיבה ב-14 בדצמבר 1914) [להלן: פרוטוקול וזק"ה].

30. מכתב בודנהיימר אל ורבורג מ-11 בנובמבר 1914, שם. אלכס ביין (ביין, עמ' 20) כתב כי בתחילה הוחלט להעביר להאג רק את המחלקה הרוסית של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת, וההחלטה להעביר לשם את כולה נפלה רק מאוחר יותר, בלחצם של קאן ואוסקר פישר.

31. קווים עיקריים לביוגרפיה הציונית של י"ה קאן ראה להלן, ובמפורט: מ' אליאב, 'יעקובוס קאן - דיוקנו של מנהיג ציוני', כיוונים, 19 (מאי 1983), עמ' 81-91. נ' דה-הילימה היה בעל בנק למשכנתאות וסיוע בערבות הדדית לפועלים בהולנד, ומאו 1913 יושב-ראש התאחדות ציוני הולנד. ראה: נ' ביסטריצקי (עורך), בשבילי יחיד, עמ' 9-67 [להלן: ביסטריצקי (עורך), בשבילי יחיד]. ז'אן (יונה) פישר, סוחר יהלומים מאנטוורפן ומתומכי הרצל הנאמנים, היה במשך שנים יושב-ראש התאחדות ציוני בלגיה ומ-1911 חבר בוועד הפועל הציוני הגדול. עם פלישת הגרמנים לבלגיה בראשית המלחמה נמלט להאג. ראה: א"ל קובוביצקי, 'יונה פישר', נ' אגמון (ביסטריצקי) (עורך), מגילת האדמה, ב, דמויות, ירושלים תשי"א, עמ' קסז-קסה; סימון, עמ' 74.

32. פרוטוקול וזק"ה, עמ' 1-2 (ישיבה ב-14 בנובמבר 1914); בהם ופולאק, עמ' 17; ביין, עמ' 20.

33. פרוטוקול וזק"ה, עמ' 3 (ישיבה ב-23 בנובמבר 1914).

תפקיד הדירקטור-גוברנור של הקרן הקיימת, שנתפנה עם מותו של דוד וולפסון זמן קצר קודם-לכן. בישיבה השנייה של הוועד המנהל הזמני, שכונסה ב-23 בנובמבר 1914, הודיע קאן על היסוסיו לגבי תפקיד הדירקטור-גוברנור, בשל עומס העבודה שלו בעיסוקיו הפרטיים. הוא גם העדיף שלא להתמנות ליושב-ראש הוועד והציע לתפקיד זה את ז'אן פישר, שהשתתף בישיבה הזאת; הצעתו נתקבלה.³⁴

עקב התמורה המהירה במצב המלחמה הואצה העברתה של הלשכה הראשית עם כל ארכיון הקרן הקיימת מקלן להאג; החלק האחרון של החומר הועבר בשני קרונות רכבת שעות ספורות בלבד לפני שנסגר מעבר הגבול בין גרמניה להולנד.³⁵ ב-13 ביולי 1915 התכנסו בקופנהגן ארבעה מחברי דירקטוריון הקרן הקיימת (ורבורג, הנטקה, בודנהיימר וצ'לנוב) ובהחלטת רוב רשמית (4 מ-7 דירקטורים) הכירו בוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת לישראל בהאג כ'רשות המנהלת העליונה' של הקרן עד תום המלחמה.³⁶

צירוף אנשים נוספים לניהול הקרן הקיימת בהאג

בכל הזמן הזה נעדר מן הישיבות המזכיר השני של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת, אינג'ינר שלמה קפלנסקי, שנשלח מקלן לאמריקה מיד כשפרץ המשבר באירופה, כדי לפעול לאיחוד הכוחות שם ולייעול העבודה למען הקרן. הוועד המנהל הזמני והלשכה הראשית בהאג דאגו לעדכן אותו בכל ההתפתחויות החדשות וקיימו עמו קשר מכתבים שוטף.³⁷ באמריקה כבר פעל חודשים אחדים גם ד"ר אפשטיין, עובד הלשכה הראשית שעסק שם בתעמולה של הקרן הקיימת. עם העמקת המשבר וההידלדלות המהירה של משאבי הקרן, החליט הוועד המנהל הזמני כי עתה יש לשלוח אנשים גם לארצות אירופה השונות. היה עליהם לעסוק שם בגבייה מאנשים וממוסדות שונים, לחזק את עבודת הארגון ולמנות בכל ארץ איש אמונים של הקרן הקיימת לניהול התכתובת הפנימית, לערוך תעמולה נמרצת ולפעול להשגת תרומות בסכומים גבוהים. הוועד הזמני קצב למטרה זו אלפיים מרקים.³⁸

בראשית יולי 1915 הועבר להאג ב' האלנשטיין (Hallenstein), פקיד מלשכת הקרן הקיימת בקלן, והצטרף לצוות הלשכה הראשית החדשה. מדי פעם הוא יצא בשליחויות לארצות שונות, אך בתקופות שהותו בהאג נכלל גם הוא בוועד המנהל הזמני כחבר נלווה.³⁹ באמצע אוגוסט 1915 חזר גם קפלנסקי משליחותו באמריקה, תפס שוב את

34. שם, עמ' 3-4; ג' קרסל, מגילת האדמה, א, קורות (בעריכת נ' אגמון [ביסטריצקי]), ירושלים תשי"א, עמ' עו (בהסתמך, בין השאר, גם על הודעת י' קאן לבודנהיימר, במכתב ששיגר אליו מהאג לקלן ב-23 בנובמבר 1914, כי הוא מסרב לשמש כממלא-מקומו).

35. קרסל, שם; פרוטוקול וז'קה, עמ' 11 (ישיבה ב-1 בדצמבר 1914).

36. ב'ין, עמ' 20.

37. פרוטוקול וז'קה, עמ' 3 (ישיבה ב-23 בנובמבר 1914); מ' זינגר, שלמה קפלנסקי: חייו ופעלו, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 300.

38. פרוטוקול וז'קה, עמ' 24-26 (ישיבות ב-4 וב-18 בינואר 1915).

39. שם, עמ' 56 (ישיבה ב-8 ביולי 1915, וכן ברוב הישיבות הבאות).

מקומו כמזכיר השני של הלשכה הראשית וצורף מיד לוועד המנהל הזמני במעמד של חבר גלווה.⁴⁰ בראשית מרס 1916 צורף לוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת גם ד"ר יוליוס סימון, שכבר ב־1915 עקר מגרמניה להאג משיקולים עסקיים. הוא שולב כחבר מלא בוועד ביוזמתו של יושב־ראש PEC לואי ברנדייס ובהסכמתם של ורבורג והנטקה.⁴¹ במהלך חודש אפריל 1916 הגיע להאג, דרך מצרים וצרפת, האגרונום עקיבא יעקב אטינגר, שמונה ערב המלחמה לנציג הקרבן הקיימת במשרד הארץ־ישראלי ביפו ולממונה על כל ענייניה בארץ. גם הוא צורף לוועד המנהל הזמני, במעמד של חבר מלא. אטינגר נתבקש להשתמש במומחיותו ובידיעה הטובה שרכש על המצב בארץ להכנת תוכניות בדבר המשך עבודתה של הקרבן הקיימת לאחר תום המלחמה.⁴² החל מרגע זה הקדיש ועד הקרבן הקיימת בהאג תשומת־לב גוברת לקביעת המדיניות הקרקעית והיישובית בארץ־ישראל ולתכנון מהלכי ההתיישבות בתקופה שתתחיל לאחר חתימתו של חוזה השלום.

באביב 1916 הועמדו פתאום היחסים שבין הוועד המנהל והלשכה הראשית בהאג במבחן חמור, משהודיע קאן כי פושר, סימון והוא־עצמו הבטיחו לגיזוף קואן, מנהל בנק אוצר התיישבות היהודים בלונדון, שהקרבן הקיימת תסכים להשתתף במלווה בן 50 אלף פרנק לבנק אפ"ק בארץ־ישראל, אם הבנק הלונדוני ילווה לאפ"ק סכום זהה.

גרוס מחה בתוקף על התופעה שחברי הוועד המנהל הזמני מחליטים ונוטלים התחייבויות בלי לשתף בדבר את מזכירי הלשכה הראשית. הוא טען כי תופעה זו נובעת מגישת ניהול שיש לדחות אותה על הסף, מתפיסה בדבר חלוקת עבודה בין אלה שעליהם להשיג את הכסף ובין אלה המוציאים אותו. גרוס אמר שהלשכה הראשית לא תסכים לעולם להפרדה כזאת, במיוחד לאחר שהתברר כי בפגישות ושיחות פרטיות העמיסו על הקרבן הקיימת לישראל התחייבויות כספיות או החליטו על שינויים מנהליים. מאז פרוץ המלחמה, כך אמר, פנו גורמים שונים אל הקרבן הקיימת בבקשות להשתתפות כספית שהסתכמו ב־400 אלף פרנק לפחות, ולולא נאבקה הלשכה הראשית ברוב המקרים לדחיית הבקשות, כבר מזמן היה הכרח שהקרבן תסגור את כל משקיה ותפסיק את פעולתה הארגונית. בעקבות הדברים החריפים האלה הודיע קאן כי הוא מסכים עקרונית לעמדתו של גרוס, וגם סימון, דה־ילימה ופישר הביעו תמיכה בשיתוף מלא של מזכירי הלשכה הראשית בקבלת ההחלטות.⁴³

דומה כי מסוף קיץ 1916 ואילך שדרה רוח אופטימית בברלין, בהאג וגם בניו־יורק

40. שם, עמ' 64 (ישיבה ב־24 באוגוסט 1915, וכן ברוב הישיבות הבאות).

41. שם, עמ' 103 (ישיבה ב־15 במרס 1916, וכן ברוב הישיבות הבאות). יוליוס סימון (1875–1969), כלכלן יהודי־גרמני, שהיה גם נתין אמריקני, ציוני פעיל וחבר הוועד הפועל הציוני הגדול בשנים 1911–1920, החל מ־1913 תומך פעיל בווייצמן במאמציו לייסד את האוניברסיטה העברית בירושלים. ראה ערך: Simon Julius, *Encyclopaedia Judaica*, 14, Jerusalem 1971, pp. 1580–1581

42. פרוטוקול וזקיה, עמ' 100, 114–115 (ישיבות ב־28 באפריל וב־5 במאי 1916); אטינגר, עמ' 71–72, 74.

43. פרוטוקול וזקיה, עמ' 105–109 (ישיבה ב־7 באפריל 1916).

ורוחה הערכה כי המלחמה מתקרבת לסיומה. בכל המקומות הוחל בהכנת תוכניות לתקופה שתבוא אחריה ובגיבוש תזכירים והצעות לוועידות השנתיות המתקיימות של הציונים בארצות השונות. במקביל לכך החלו זמן דוד לבונטין (שישב במצרים) ומנהלי בנק אפ"ק בלונדון להתקשר עם PEC באמריקה ולהציע תוכניות לשיקום ולהרחבת היישוב היהודי בארץ עם תום המלחמה.⁴⁴ תוך כדי כך נתברר כי למטרות אלו יש לגייס כבר עכשיו סכומי כסף גדולים, שיאפשרו לקרן הקיימת לבצע רכישות קרקע נרחבות והתיישבות בקנה-מידה גדול מיד לאחר שייחתם חוזה השלום. לפיכך הוחלט בראשית אביב 1917 לשלוח את האגרונום אטינגר למסע של תעמולה וגיוס כספים ברוסיה,⁴⁵ אך המהפכה שהתחוללה ברוסיה עיכבה את יציאתו וזמן קצר אחר-כך הוא נענה להזמנת וייצמן להצטרף לעבודה הציונית בלונדון ועקר לשם. בסוף ספטמבר 1917 דן הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת אם לצרף לשורותיו חבר נוסף, ד"ר מקס שלסינגר (Schlössinger). ההצעה נתקבלה בחיוב רב ובהדגשה של חשיבות קשריו של שלסינגר עם אישים בעלי עמדה באמריקה.⁴⁶

באמצע ינואר 1918, משנתבררו כוונותיו של וייצמן להקים את ועד-הצירים, סבר אטינגר כי יש לצרפו אל המשלחת היוצאת לארץ-ישראל בתור מומחה להתיישבות, אך דומה כי מסיבות פוליטיות פנימיות העדיף וייצמן לעכב לעת עתה את בואו של אטינגר לארץ ותחת זאת מינה אותו לחבר בוועד הפוליטי הקטן בלונדון.⁴⁷ הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת בהאג נדרש לסוגיה זו וקבע כי אין לדרוש צירוף נציג רשמי של הקרן הקיימת לוועד-הצירים, אולם מצד אחר על הקרן להימנע לחלוטין מלהשתתף במימון פעולותיו של הוועד. הוחלט כי אם יוזמן אטינגר לכהן בוועד-הצירים, הוא לא ייצג שם את הקרן הקיימת, אף כי הוועד המנהל הזמני יחשוב אותו לאיש אמונים של הקרן ויבקש ממנו להגן על האינטרסים שלה; בזמן שהותו בארץ יפעל אטינגר במשרד הארץ-ישראלי וימלא את התפקיד שנקבע לו בחוזה עם הקרן הקיימת, ולכן יש להודיע לד"ר טהון (שעמד בראש המשרד הארץ-ישראלי לאחר הגליית רופין לאנטוליה), כי עליו לתאם עם אטינגר את ניהול ענייניה של הקרן הקיימת. כן הוחלט באותה הישיבה לחדש לשנתיים נוספות את החוזה בין הקרן

44. שם, עמ' 130, 152, 155-159, 158-160, 163-164, ואילך (ישיבות ב"ב 18 בספטמבר, 26 באוקטובר ו-13 בדצמבר 1916, 25 בינואר ו-6 בפברואר 1917, ואילך).

45. שם, עמ' 186 (ישיבה ב"ב 29 ביוני 1917). בנובמבר 1917 הוחלט לשגר שליח נוסף לרוסיה, את ד"ר אפשטיין שסיים זה עתה שליחות דומה בארצות אמריקה הלטינית. ראה: שם, עמ' 201-204 (ישיבה ב"ב 11 בנובמבר 1917).

46. שם, עמ' 191 (ישיבה ב"ב 27 בספטמבר 1917). מקס שלסינגר (1877-1944), מלומד יהודי-גרמני שהיה גם נתין אמריקני, ידו מנועד של י"ל מאגנס (שנמנה עם חברי PEC בניו-יורק), מקורב אל וייצמן מתוך תמיכה במאמציו לייסד את האוניברסיטה העברית. ראה ערך: Schlössinger Max, *Encyclopaedia Judaica*, 14, pp. 976-977.

47. רובינשטיין, ברקיע הציפיות, עמ' 120-127.

הקיימת ובין אטינגר.⁴⁸ בסתיו 1918 נענה גם יוליוס סימון לפנייתו של וייצמן ועבר ללונדון כדי לסייע לווייצמן בארגון המרכז הציוני החדש.⁴⁹

תפקודם של האספה הכללית והדירקטורים של הקרבן הקיימת

כזכור, ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה נפטר הדירקטור גוברנור דוד וולפסון, ואילו היושב ראש בודנהיימר ושאר החברים בדירקטוריון הקרבן הקיימת לישראל נותרו מפורזים במדינות אחדות משני עברי החזית. חברי האספה הכללית של הקרבן (הזהה בהרכבה לוועד הפועל הציוני הגדול) היו רבים ומפורזים עוד יותר. בסוף מרס וראשית אפריל 1915, כשרופין הגביר את דרישותיו למימון, ביקשו חברי הוועד המנהל הזמני בהאג לכנס את האספה הכללית ואת הדירקטוריון ולבקש את אישורם למבנה התקציב המוגדל של המשרד הארץ-ישראלי; אך הדירקטורים בלונדון, לאופולד קסלר ויחיאל צ'לגוב (ששהה באנגליה באותם הימים), סברו כי במצב הנוכחי לא ניתן לכנס את האספה הכללית ובתנאי המלחמה גם אין צורך להביא את הצעת התקציב לאישורה – די יהיה אם יעבירו אליהם את התומר הרלוונטי ושניהם יתנו את הסכמתם. מעט מאוחר יותר הם הודיעו, כי מפאת קשיי התקשורת (והצנזורה) בתקופת המלחמה, הם מבקשים להימנע גם מן הסרבול המיותר הזה ומוותרים אפילו על העברתן של הצעות התקציב לאישורם; הם סומכים לגמרי בעניין זה על שיקול דעתם של אנשי הוועד בהאג, הבקאים הרבה יותר מהם במצב העניינים בכל רגע.

בינתיים גם הושגה הסכמתם של ברנדייס ו-PEC באמריקה לכסות את רוב תקציב המשרד הארץ-ישראלי, ולפיכך סברו המזכירים של הלשכה הראשית כי אין עוד צורך בכינוס האספה הכללית בזמן המלחמה.⁵⁰ מצב הדברים הלא-ברור הזה, ללא הגדרת סמכויות חותכת, המשיך להציק על עבודת הקרבן הקיימת גם בחודשים הבאים. לבסוף, ב-13 ביולי 1915, באחד המקרים הנדירים שנדמנו יחד בקופנהגן ארבעה מחברי דירקטוריון הקרבן הקיימת, הם החליטו לוותר רשמית על מעורבותם בקבלת ההחלטות בעניינים השוטפים ולמסור את הסמכויות הללו עד תום המלחמה לוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת לישראל בהאג.⁵¹

במלאת שנה למלחמה באוגוסט 1915, נתברר כי עד כה לא עלה בידי מי מן הדירקטורים להזדמן להאג ולעמוד מקרוב על מצבה האמתי של הקרבן. הואיל ובינתיים נתעורר הצורך לברר סוגיות שונות ולהחליט בכמה עניינים חשובים, החליט הוועד הזמני לשלוח את מזכיר הלשכה נתן גרוס לבקר אצל קרמנצקי בווינה, אצל ורבורג והנסקה בברלין ואצל בודנהיימר בקלן. בסופו של דבר עלה בידי גרוס לבקר רק בווינה וכברלין,⁵² ועל כל פנים, בשל עלותו הגבוהה של המסע החליט הוועד

48. שם, עמ' 220, הערה 242; פרוטוקול וזק"ה, עמ' 212–213 (ישיבה ב' 22–23 בינואר 1918).

49. פריזל, עמ' 63.

50. פרוטוקול וזק"ה, עמ' 46 (ישיבה ב' 14 באפריל 1915).

51. בייך, עמ' 20.

52. פרוטוקול וזק"ה, עמ' 69 (ישיבה ב' 15 בספטמבר 1915).

הזמני כי ככל האפשר לא ייערכו עוד מסעות דומים ותועדף הדרך של הצבעה בכתב במקרים שיחייבו החלטה עקרונית של הדירקטורים.⁵³

בסוף נובמבר 1915 עלה לדיון עניין נוסף: הצורך לבקר את הנהלת החשבונות של הקרן הקיימת. גרוס מסר לוועד הזמני, כי מפאת המלחמה אי-אפשר לשלוח את ספרי החשבונות משנת 1914 אל המבקרים הרשמיים של הקרן, ומאותה הסיבה לא יהיה אפשר לעשות זאת גם בשנה השוטפת. בדיון הובעה ההשקפה, כי בתנאים הנוכחיים ממילא לא תשיג הביקורת את מטרתה, במיוחד מפני שאי-אפשר לברר לאשורן את ההוצאות בארץ-ישראל, שלושה-יחצי מיליון פרנק בקירוב שהם כשלושה-רבעים מהון הקרן. לבסוף הוחלט לוותר לעת עתה על ביקורת רשמית ופומבית ולבקש מתברי הוועד שיעברו בעצמם על ספרי ההכנסות וההוצאות.⁵⁴

בדצמבר 1915 החליט הוועד המנהל הזמני לזמן בכל זאת ועידה של האספה הכללית ושל דירקטוריון הקרן, שיכונסו בהאג, וקפלנסקי נשלח לברלין ולקלן כדי לתאם את הדבר עם ההנהלה הציונית ועם מקס בודנהיימר. בתחילה הוצע לקיימה ב־6 בינואר 1916, אך משנתברר כי רבים לא יוכלו להופיע הוצע לדחותה ל־4 בפברואר ואחר-כך שוב ל־23 במרס.⁵⁵ הוועידה התכנסה לבסוף בהרכב חסר מאוד והחליטה לאשר שוב רשמית את הוועד המנהל הזמני של הקרן הקיימת לישראל בהאג. היא אף הסמיכה אותו לקבוע בעצמו את התקציב השנתי של הקרן ולפקח על ישומו.⁵⁶ תוך כדי כך נתברר כי בתנאים הקיימים קשה מאוד לכנס ועידה כזאת, ולפיכך העדיפו מעתה הוועד המנהל הזמני והלשכה הראשית למסור את השאלות העקרוניות ואת ההצעות בדבר מפעלים גדולים במיוחד לדיון בוועידות של הפדרציות הציוניות בכל ארץ וארץ. כבואם להכריע באותם העניינים, הם השתדלו להסתמך על המלצותיהן של אותן ועידות.⁵⁷

נמצא, אם כן, כי לאחר פרוץ המלחמה נתפצלה למעשה הנהלת הקרן הקיימת לישראל בין הדירקטורים ובין הוועד המנהל הזמני בהאג. עד מהרה הכירו הדירקטורים במגבלות הפעולה שלהם בתנאי המלחמה והם ויתרו במידה רבה על סמכויותיהם. כך עלה בהדרגה מעמדו של הוועד המנהל הזמני ותברי הוועד החלו להחליט גם בעניינים של מדיניות שוטפת בהווה וגם בעניינים הכרוכים בתכנון ההתיישבות לעתיד.⁵⁸ מותו של הדירקטור יחיאל צ'לנוב בתחילת פברואר 1918 צמצם עוד יותר את השפעתו של דירקטוריון הקרן ואת יכולתו לתפקד, ובעקיפין חווק עקב כך מעמדו של הוועד המנהל הזמני של הקרן שמוקם בהאג.

53. ראה למשל ההצבעה בשאלת ההלוואה לכורמים ולמגדלי שקדים בארץ-ישראל, פרוטוקול ווק'ה, עמ' 78-80 (ישיבה ב־4 בנובמבר 1915).

54. שם, עמ' 85-86, 92 (ישיבות ב־24 בנובמבר ו־9 בדצמבר 1915).

55. שם, עמ' 91-93, 103-104 (ישיבות ב־9 בדצמבר 1915, ב־18 בינואר ו־15 במרס 1916).

56. שם, עמ' 115-116, 118-119, 156 (ישיבות ב־5 במאי, 9 ביוני ו־13 בדצמבר 1916).

57. ראה למשל לגבי הכרזה על 'מס החלוצים', שם, עמ' 106 (ישיבה ב־7 באפריל 1916).

58. הדבר בא לביטוי בולט ביוזמת ווק'ה להטיל פיקוח על השימוש של המשדד הארץ-ישראלי בכספי הקרן הקיימת באמצעות הקמת 'ועד מייעץ' לצדו של דיר טהון. ראה: בין, עמ' 22.

מאבקי כוח ותחילת שיקום

ההתליך ההדרגתי של אובדן השליטה בקביעת מדיניותה של הקרבן הקיימת לישראל עורר לבסוף עצבנות מסוימת אצל רובורג והנטקה בברלין, ורובורג נתן לכך ביטוי פומבי בכינוס השנתי של ציוני גרמניה בינואר 1917:

'אחרי המלחמה צריך גם לסדר את היחסים בין הקרבן הקיימת לישראל ובין הוועד הפועל. לא יתכן שהלשכה הראשית של הקרבן הקיימת לישראל תעבוד באופן עצמאי לגמרי ולא תעמוד במידה מספקת תחת ביקורת ההנהלה הציונית'⁵⁹

גרסו, שמסר על כך לוועד המנהל הזמני, הביע פליאה על ההתקפה הגלויה של רובורג, העלולה לגרום נזק רב לקרבן הקיימת. לדבריו ורבורג היה יכול לפנות ישירות בתלונה אל הוועד בהאג או אל הדיקטורים של הקרבן, ואפילו אל הוועד הפועל הציוני הגדול. לאמתו של דבר, כך טען, הלשכה הראשית מודעת היטב כי עליה לעדכן את הדיקטורים באופן שוטף ולתת להם תמונה ברורה על מצבה של הקרבן ועל פעולותיה, והיא גם עושה זאת במידה בלתי-רגילה, שאינה מקובלת בשום ארגון ציוני אחר. הוא אמר כי התקפותיו הלא-מוצדקות של רובורג רק מקשות על הוועד המנהל הזמני ועל הלשכה הראשית להנהיג ביקורת בכל הסניפים ועל כל הפעולות.

גם ז'אן פישר הביע תמיהה על התקפתו הבוטה של רובורג ואמר כי יש לדרוש ממנו שיסביר את דבריו. הוא ציין כי ההנהלה הציונית היא שיזמה את הקמתו של הוועד המנהל הזמני בהאג, שמונה במיוחד לשם קיום ביקורת על פעולות הקרבן הקיימת בעת המלחמה. כדי להרגיע את הרוחות, הוחלט לבסוף לראות בדברי רובורג הודעה גרדא בדבר הצורך שהוועד הפועל המצומצם יארגן-מחדש את המוסדות הציוניים לאחר המלחמה.⁶⁰

כאמור, באביב 1917 נענה עקיבא אטינגר להזמנתו של וייצמן לשמש לו יועץ בענייני התיישבות ועקר ללונדון.⁶¹ אומנם באופן רשמי נשאר אטינגר חבר בוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת, אולם בהאג חשו היטב בהיעדרותו.

מקיץ 1916, ובמיוחד מראשית 1917, החלו ההנהלה הציונית בברלין, PEC בניו-יורק, מנהלי בנק אפ"ק והוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת לרקום תוכניות ולגבש מדיניות לתקופה שלאחר המלחמה. תוך כדי כך נתגלו בהדרגה הבדלים ניכרים בעמדותיהם ובצבצו חילוקי דעות סביב עניינים עקרוניים שונים. כשגברה פעילות התכנון וההתארגנות הזאת חשו חברי הוועד המנהל הזמני צורך בהתייעצות ובהשגת הסכמתה של האספה הכללית של הקרבן למדיניות המתגבשת והולכת בהאג. לפיכך הוחלט בסוף יוני 1917 לשלוח את קפלנסקי להיפגש בשטוקהולם עם חברי

59. *Judische Rundschau*, 17 Januar 1917 (דוח מאספת ציוני גרמניה); פרוטוקול וזק"ה, עמ' 161-162 (ישיבה ב-25 בינואר 1917).

60. פרוטוקול וזק"ה, שם.

61. אטינגר, עמ' 81; רובינשטיין, ברקיע הציפיות, עמ' 127.

האספה הכללית נתיני רוסיה; בירת שוודיה היתה מקום שרבים מהם היו יכולים להגיע אליו בנקל.⁶²

בראשית פברואר 1918 הגיע מקס בודנהיימר לביקור חטוף בהאג, לראשונה מאז מרס 1916, ונטל חלק (רשמית כאורח) באחת מישיבות הוועד המנהל הזמני.⁶³ באותם הימים הוחל גם בהכנות הראשונות לכינוס האספה הכללית והדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל כדי לנסח מחדש את עקרונותיה של הקרן, מטרותיה ויעדי פעולתה בתקופת השלום המתקרבת.⁶⁴

ה. המשרד הארץ-ישראלי בתקופת המלחמה

המשרד הארץ-ישראלי ביפו, שיצג בארץ את ההנהלה הציונית, המחלקה הארץ-ישראלית והקרן הקיימת והיה כלי הביצוע העיקרי שלהן ליישוב הארץ, עבר גם הוא במהלך המלחמה תהפוכות ושינויים ניכרים במבנהו, בהרכבו ובאופן פעולתו.

מיד עם פרוץ המלחמה קראו המדינות הלוחמות באירופה לנתיניהן בכל הארצות לשוב למולדת ולהתגייס לשירות הצבא. כבר באוגוסט 1914 הודיע רופין להנהלה הציונית בברלין כי סגנו ד"ר טהון, עוזרו של אטינגר ד"ר ויינברג, מנהל המחלקה הטכנית אינג'נר יוסף לוי והארכיטקט מישל, הקשורים עם המשרד הארץ-ישראלי בחו"ם, גויסו לצבאות אוסטריה וגרמניה.⁶⁵ אומנם תוך זמן קצר ניתן לד"ר טהון פטור מגיוס, אך כל שאר המגויסים נאלצו לצאת את הארץ.

בראשית נובמבר 1914, כשטורקיה הכריזה כי היא מצטרפת למלחמה, נמצא האגרונום אטינגר בדרכו לאיסטנבול בשליחות המשרד הארץ-ישראלי. בהיותו נתין רוסי נשללה ממנו עתה הרשות להמשיך בשליחותו או לחזור ארצה והוא נאלץ לצאת למצרים דרך יוון.⁶⁶ הידלדלותו של צוות המשרד היתה כה חמורה, עד כי בתחילת מרס 1915 הודיע רופין לוועד המנהל הזמני בהאג כי עקב זאת לא עלה עד כה בידו להכין את תוכנית העבודה של המשרד לשנה השוטפת.⁶⁷

בראשית סתיו 1915, משנידלרלו ביותר אמצעיהם של הקרן הקיימת ושל המשרד הארץ-ישראלי וסוף המלחמה עדיין לא נראה באופק, יזמו רופין וטהון קיצוץ רבע ממשכורתם של עובדי המשרד, לרבות המשכורות שלהם עצמם. מפאת הירידה המהירה בערך המטבע הטורקי, הם פנו כעבור זמן קצר אל הוועד המנהל הזמני בהאג

62. פרוטוקול ווק"ה, עמ' 168-187 (ישיבה ב-29 ביוני 1917).

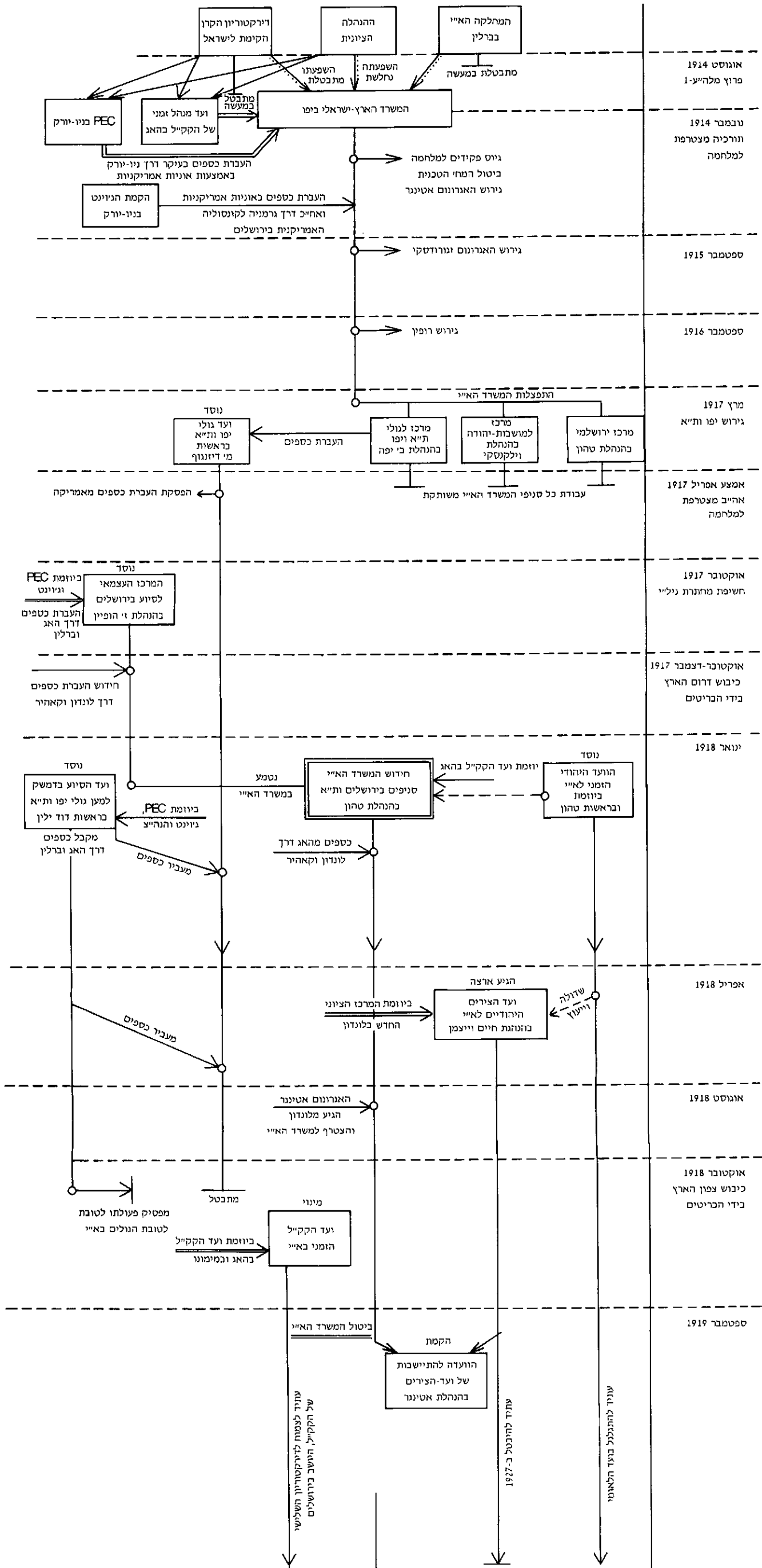
63. שם, חלק שני, אצ"מ KKL 10/2, עמ' 215 (ישיבה ב-8 בפברואר 1918).

64. שם, עמ' 282, 287 ואילך, במקומות רבים (ישיבות ב-8 בינואר 1919, ואילך).

65. רופין והמשרד הארץ-ישראלי ביפו אל הוועד הפועל המצומצם בברלין, 9 באוגוסט 1914 (העתק), אצ"מ I-2/72.L.

66. אטינגר, עמ' 71-72. מן הראוי לציין כי גם אחרייכן הוסיפה הקרן הקיימת לחשב את משכורתו של אטינגר כחלק מתקציב המשרד הארץ-ישראלי.

67. רופין והמשרד הארץ-ישראלי ביפו אל קאן בהאג, 1 במרס 1915 (העתק מן המקור במכונת כתיבה), אצ"מ I-2/72.L.

תרשים מס' 2:

התפתחות הנציגות של ההנהלה הציונית והקק"ל בארץ-ישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה

בדרישה שיאשר את תשלום מחצית משכורתם של הפקידים בזהב, ומילוי דרישה זו הטיל עול נוסף על קופת הקרבן הקיימת. באוגוסט 1916 הם ביקשו אישור לשלם מעתה את מלוא המשכורת בזהב.⁶⁸ מאחר שהוועד המנהל הזמני לא נענה לדרישה הנוספת הזאת, החליטו מנהלי המשרד הארץ-ישראלי כי מ-1 באוקטובר שוב יקבלו העובדים את משכורתיהן המלאות, שליש מהן בזהב.⁶⁹ אף-על-פי-כן, נראה כי לפחות אחדים מן הפקידים לא באו בכך על סיפוקם ועזבו את עבודתם במשרד. טהון נאלץ אפוא לשכור עובדים חדשים תחתם.⁷⁰

בספטמבר 1915 גורש מן הארץ גם האגרונום ד"ר מלך זגורודסקי, לאחר שהמשרד הארץ-ישראלי כבר איבד את האגרונום אטינגר. זגורודסקי היה עד אז מפקח ויועץ ראשי מטעם המשרד הארץ-ישראלי בכל ענייני החקלאות בהתיישבות הציונית הפרטית והיה גם עורך כתבי-העת החקלאי. עקב גירושו הוטלו מעתה על כתפי האגרונום ד"ר יצחק וילקנסקי מלוא עומס הייעוץ והניהול ועיקר נטל ההשגחה הן על משקי הקרבן הקיימת והן על משקי החברות הפרטיות.⁷¹

בספטמבר 1916 הונחתה על המשרד הארץ-ישראלי מהלומה כבדה: ג'מאל פשה, המפקד העליון של הצבא הטורקי בחזית הדרום, הורה לרופין לעזוב את הארץ ולצאת בגלות לאיסטנבול.⁷² לאחר מעשה נתברר כי נוכחותו של רופין בבירת טורקיה הועילה מאוד לשמירת הקשר ולהעברת הכספים מברלין ומהאג למשרד הארץ-ישראלי; רופין גם סייע בפעולה דיפלומטית להגנה על היישוב היהודי בארץ, אך במשרד הארץ-ישראלי עצמו נפל מעתה העול כולו על כתפיהם של טהון וצוות עובדים מצומצם ביותר.⁷³

בסוף מרס 1917 הורה ג'מאל פשה לפנות את יפו ואת תל-אביב מכל יושביהן.

68. פרוטוקול ווק"ה, עמ' 81 (ישיבה ב-24 בנובמבר 1915); מכתבי המשרד הארץ-ישראלי ביפו אל קאן בהאג, 13 בינואר ו-7 באפריל 1916 (העתקים) ומכתב נציגי העובדים במשרד הארץ-ישראלי אל טהון ביפו, 28 באוגוסט 1916 (עברית) - שלושתם באצ"מ L 2/72-1.

69. פרוטוקול ווק"ה, עמ' 173 (ישיבה ב-23 במרס 1917).

70. השווה, למשל, את רשימת עובדי המשרד הארץ-ישראלי, בתוך פירוש סעיפי התקציב של המשרד לתקופה מ-1 באוקטובר 1916 עד 30 בספטמבר 1917 (העתק) ששלח המשרד הארץ-ישראלי אל ווק"ה, עם הרשימה הכלולה במכתב טהון והמשרד הארץ-ישראלי ביפו אל קאן בהאג, 12 בדצמבר 1916 - שניהם באצ"מ L 2/72-1.

71. אטינגר, באלכסנדריה של מצרים, אל ווק"ה, 24 בספטמבר 1915 (צרפתית, העתק), אצ"מ KKL 2/21; המשרד הארץ-ישראלי אל קאן, 7 באפריל 1916, אצ"מ L 2/72-1.

72. א' רופין, פרקי חיי (ערך מן העזבון אלכס בייז), ב, תל-אביב תש"ז, עמ' 257-258.

73. טהון נעזר בעיקר בזכיריו לענייני התכתובת בעברית ובגרמנית, יוסף אוליצקי ומאיר וילקנסקי. במהלך החודשים הבאים נאלץ טהון לצאת פעמים רבות לירושלים וליישובים והמשיקים בכל חלקי הארץ, כדי לבחון מקרוב את הפעולה ואת הצרכים. בהיעדרו נאלצו העובדים להפעיל לבדם את המשרד הארץ-ישראלי במשך תקופות ממושכות למדי, שארכו לעתים שבועות אחדים רצופים. ראה למשל: פרוטוקול ווק"ה, עמ' 173 (ישיבה ב-23 במרס 1917).

טהון ופקידי המשרד הארץ-ישראלי ארוו מבעוד מועד את ארכיון המשרד והכינו הכל לקראת פינויו הצפוי, אך זמן רב לאחר הגידוש לא נמצא לו מקום חלופי מתאים והדבר הכביד ביותר על פעולתו. למעשה המשרד הארץ-ישראלי נחלק אז לשלושה מרכזים קטנים שפעלו במידה רבה באופן בלתי-תלוי זה בזה: האחד בירושלים, בהנהלת טהון עצמו; השני בבן-שמן, בהנהלת וילקנסקי, נועד לתמוך ביישובים החקלאיים שביהודה; והשלישי בפתח-תקווה, בהנהלת בצלאל יפה, נועד לסייע למגורשים.⁷⁴

בראשית אפריל 1917 החמיר המצב עוד יותר בעקבות הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה לצדן של 'מדינות ההסכמה'. כאמור, הקונסוליה האמריקנית בירושלים נסגרה; העברות הכספיים מ-PEC ומהג'וינט נפסקו כמעט כליל; הרעב, המגפות, התמותה והמצוקה הגיעו לשיאים חדשים.⁷⁵ לאחר חשיפת מחתרת ניל"י בראשית אוקטובר 1917 נקטו השלטונות הטורקיים צעדים חריפים נגד מנהיגי היישוב היהודי. הרדיפות והמעצרים גרמו לשיתוק כמעט מוחלט של המשרד הארץ-ישראלי.

עקב החמרה זו החליטו PEC והג'וינט לפעול להקמת מרכז עצמאי לסיוע בירושלים, שהתרכזה בה כמחצית מן האוכלוסייה היהודית בארץ; המרכז יקבל מימון ישירות מהאג ומברלין ויפעל באופן בלתי-תלוי במשרד הארץ-ישראלי. בראש הפעולה הזאת הועמד זיגפריד (שמואל) הופיין, סגנו של לבונטין בהנהלת בנק אפק, ובחסות הקונסול הספרדי בירושלים, אנטוניו דה-בלובר, הפעיל הופיין את 'מחלקת הסיוע של הקונסוליה הספרדית' מתוך בניין הקונסוליה.⁷⁶

בסוף אוקטובר 1917 פתח הצבא הבריטי במתקפה גדולה ועד דצמבר כבש כבר את יפו וירושלים. הטורקים הנסוגים יצבו קו מגננה חדש לאורך הירקון, דרך הרי שומרון ועד לנחל עוגיה הזורם לירדן מצפון ליריחו ('קו שתי העוגיות'), והם הצליחו להחזיק בקו זה במשך כתשעה חודשים נוספים.

בכל התקופה הזאת נבצר מן המשרד הארץ-ישראלי להעביר כספים ולהושיט סיוע ליישובים ולאוכלוסייה היהודית שבצפון הארץ (לרבות רוב מגורשי יפו ותל-אביב). לפיכך יזמו רופין וטהון את הקמת 'ועד הסיוע בדמשק' בהנהלת דוד ילין ואחרים

74. ראה למשל שם, עמ' 179 (ישיבה ב-19 באפריל 1917); טולקובסקי, עמ' 68 (הערה 1).

75. טולקובסקי, עמ' 70 (הערה 4); שילוני, 'תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', עמ' 85-87; ש' רובינשטיין, 'דון אנטוניו דה-בלובר - הקונסול הספרדי שנשכח', האומה, 83-84 (1986), עמ' 207. בעקבות זאת נאלצה ההנהלה הציונית להסתכן מאוד ולהשתמש באנשי המחתרת ניל"י ובאוניית הריגול הבריטית 'מאנאגאם' כדי להעביר באמצעותם את הכספים למשרד הארץ-ישראלי. גם דרך זו נתסמה במהרה לאחר שהטורקים חשפו את מחתרת ניל"י בראשית אוקטובר 1917. ראה: א' ליבנה ואחרים (עורך), ניל"י: תולדותיה של העזה מדינית, ירושלים 1980, עמ' 170 ואילך; ש' אביגור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה, א, מהתגוננות להגנה, ירושלים 1954, עמ' 365-368.

76. רובינשטיין, שם, עמ' 207-210; שילוני, שם, עמ' 84-88 והפניות; הופיין.

מבני 'היישוב החדש', שגלו לדמשק בפקודת הטורקים. הוועד הזה קיבל בנפרד כספים דרך גרמניה וטורקיה ופעל באופן בלתי־לתייח במשרד הארץ־ישראלי.⁷⁷ כשהתייצב השלטון הצבאי הבריטי בדרום הארץ היה אפשר לשוב ליפו ולתל־אביב, שנוקקו לתשומת־לב מיוחדת ולעבודת שיקום נמרצת. טהון מיהר אָפוא לחדש שם את עבודת המשרד הארץ־ישראלי. הוא הודיע על כך ללשכה הראשית של הקרבן הקיימת בהאג ב־23 בינואר 1918 וביקש שתקציב המשרד יוגדל כדי לכסות את שכר הדירה ואת משכורות הפקידים גם ביפו וגם בירושלים.⁷⁸

כאמור, ב־4 באפריל 1918 הגיעה ארצה בראשות ד"ר חיים וייצמן משלחת 'ועד הצירים לארץ־ישראל'. וייצמן החל לפעול מיד לשיפור מצב היישוב היהודי בתחומי החינוך, הסעד והבריאות ולקידום האינטרסים הלאומיים של העם היהודי בארץ. בשל הבדלי השקפות ודגשים בין הוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת בהאג ובין המרכז הציוני בלונדון, שמרה הקרבן הקיימת על עצמאותו של המשרד הארץ־ישראלי, שהיה נציגותה הרשמית בארץ. המשרד פעל אָפוא תוך תחרות מסוימת עם ועד־הצירים ובין שני הגופים הללו נתגלעו חילוקי דעות. בראשית אוגוסט 1918 הגיע ארצה מלונדון האגרונום עקיבא אטינגר, שחזר באופן רשמי למשרתו כנציג הקרבן הקיימת במשרד הארץ־ישראלי והממונה על ענייניה בארץ.⁷⁹

ב־19 בספטמבר 1918 פרץ הצבא הבריטי בפיקודו של אלנבי את 'קו שתי העוג'ות' ובמרדף פרשים מהיר כבש בתוך שבועות ספורים את צפון הארץ, את הלבנון ואת מערבה של סוריה. בעקבות זאת נכנעה טורקיה וב־30 באוקטובר חתמה על הסכם להפסקת האש ולסיום המלחמה. סמוך לכך אוחדו מחדש כל חלקי הארץ ליחידה פוליטית ומנהלית אחת ונתאפשרה פעולתם של הקרבן הקיימת, המשרד הארץ־ישראלי וועד־הצירים בכל חלקי הארץ.

בינתיים גבר והלך בהדרגה תיאום העמדות והפעולות בין ועד־הצירים ובין המשרד הארץ־ישראלי, ומצד אחר נתברר כי האמצעים שבידי הקרבן הקיימת וההנהלה הציונית דלים אף מכדי לענות על הצרכים השוטפים של נציגויותיהן בארץ. לפיכך הוחלט בסתיו 1919 לאחד את פעולתן של נציגויות אלו במסגרת 'הוועדה להתיישבות של ועד־הצירים'. בראש הוועדה הזאת הועמד עקיבא אטינגר, שרשמית היה בעת ובעונה אחת פקיד המשרד הארץ־ישראלי, חבר הוועד המנהל הזמני של הקרבן הקיימת לישראל בהאג וחבר הוועדה המדינית של המרכז הציוני בלונדון.⁸⁰

סיכום

מלחמת העולם הראשונה והמשבר החמור שתוללה העלו מצד אחד צרכים חדשים ומצד אחר פגעו קשות ביכולת תפקודן של ההנהלה הציונית בברלין ושל הנהלת הקרבן

77. פרוטוקול זק"ה, חלק שני, עמ' 226, 228, 243 (ישיבות ב־18–19 בפברואר וב־22 ו־24 באפריל 1918), ומקומות נוספים, אצ"מ KKL 10/2.

78. שם, עמ' 283 (ישיבה ב־21 במרס 1918), אצ"מ KKL 10/2.

79. פריזול, עמ' 40–41; לבסקי, עמ' 39, 41; אטינגר, עמ' 113–114.

80. לבסקי, עמ' 41–44; פריזול, עמ' 40–44.

הקיימת לישראל בקלן. בתנאים שנוצרו החליטו שתיהן כבר בראשית המלחמה להקים זמנית בארצות נייטרליות גופים מנהלים יצוגיים שיפעלו בכפוף להן. המלחמה נתארכה ונתגלעו קשיים חמורים לכנס את הוועד הפועל הציוני הגדול או את האספה הכללית של הקרן הקיימת לישראל; הנסיבות מצעו אפילו כינוס של רוב חברי ההנהלה הציונית או רוב החברים בדירקטוריון; במצב עניינים זה נטלו לעצמם בהדרגה הגופים הזמניים החדשים יותר תפקידים ויותר אחריות ורכשו לעצמם עצמאות גוברת וסמכויות להכריע בעניינים עקרוניים ובקביעת מדיניות.

תוך כדי כך החלה לעלות קרנם של וייצמן וסוקולוב והמרכז הציוני בבריטניה שהתגבש סביבם, ובלי להתייצף ולקבל את אישורה של ההנהלה הציונית הרשמית הם יסדו בזה אחר זה שורה של גופים ונטלו לעצמם בהדרגה יותר ויותר סמכויות לקבוע מדיניות ולנהל את הפעולה הציונית הכללית.

ההנהלה הציונית בברלין נכשלה במאמציה לחסום את דרכו של המרכז הציוני 'המורד' בלונדון ולפקח עליו באמצעות הכפפתו לסמכות 'הוועד הציוני הפוליטי' שיסדה בהאג. הכף נטתה לצד נצחונן של 'מדינות ההסכמה' ולכן התפורר הגוף הזה ואחדים מחבריו הצטרפו למרכז הלונדוני. עם פרסומה של 'הצהרת בלפור' התבסס עוד יותר מעמדו של וייצמן ועלה בידו למשוך לצדו את ד"ר ויקטור יעקבסון ולפורר גם את 'הלשכה הציונית' בקופנהגן. לאחר שהבריטים כבשו את הארץ הכירה לבסוף גם ההנהלה הציונית בברלין ביתרונות הפעולה בלונדון מבחינת המשך התפתחותו של המפעל הציוני. נפתחה אפוא הדרך להעתקתו הרשמית של המרכז הציוני העולמי מברלין ללונדון ולבחירתו של וייצמן לנשיא ההסתדרות הציונית.

במקביל התפוררה במידה רבה גם סמכותו של הדירקטוריון הראשון של הקרן הקיימת לישראל, ולעומת זאת הוועד המנהל הזמני של הקרן בהאג רכש לעצמו סמכויות, יוקרה ומעמד מוכר. התהליך הוביל אחר-כך למינוי הדירקטוריון השני של הקרן, בראשותו של נחמיה דה-לימה, ומאוחר יותר גם להעברת הלשכה הראשית של הקרן לירושלים.

בארץ-ישראל גופא העלתה תקופת המלחמה את המשרד הארץ-ישראלי למעמד בכיר בהנהלת ענייני היישוב היהודי כולו, ובאמצעותו התחזקו מעמדה ויוקרתה של ההסתדרות הציונית. יחד עם זאת, תלאות המלחמה פגעו קשות בצוות המשרד הארץ-ישראלי וביכולת התפקוד שלו. לאחר המלחמה הוא נאלץ אפוא, למרות רצונה של הנהלת הקרן הקיימת, להיטמע ב'ועד הצירים לארץ-ישראל' שהוקם ונשלח ארצה ביוזמת וייצמן והיה נתון לפיקוחו.

נראה כי דווקא האיחוד הכפוי הזה, אשר שלל מן הקרן הקיימת את נציגותה העצמאית והבלתי-תלויה בארץ, היה בסופו של דבר גורם חשוב בזירוז התהליך של העברת הלשכה הראשית של הקרן הקיימת והנהלת הקרן וההתמקמות הסופית שלהן בירושלים באוקטובר 1921.

הגופים המנהליים 'הזמניים' השונים שהוקמו ופעלו בשנות המלחמה גם העניקו הזדמנות לאנשים חדשים להפגין את כישוריהם ומעלותיהם בתור מנהיגים ומנהלים של העבודה הציונית. עד אז רבים מהם לא התבלטו במיוחד. בסופו של דבר נמצא כי

אחרים מהם, כמו ז'אן פִּישר או מקס שלסינגר, היו 'מנהיגים לשעה' בלבד ולאחר תום המלחמה הם לא הצליחו או לא רצו להשתלב בהנהלה הציונית או בהנהלת הקרן הקיימת; לעומת זאת אחרים מאותם אנשים חדשים שהתגלו בהפעלת אותם גופים זמניים - חיים וייצמן, יוליוס סימון, נחמיה דה־לימה, עקיבא אסינגר, שלמה קפלנסקי, הרי סאקר, י"ל מגנס, הנרייטה סאלד ואחרים - המשיכו והגיעו בשנים הבאות לתפקידי מפתח בתנועה הציונית.

התמורות הניכרות שחלו במהלך מלחמת העולם הראשונה במבנה הארגוני, בהרכב הפרסונלי ובמיקום של הנהלות התנועה הציונית והקרן הקיימת היו ללא ספק בעלות השלכות חשובות גם על גיבוש המדיניות הקרקעית והיישובית של גופים אלו במהלך המלחמה ואחריה.

תהליכים דומים של פיצול בין מוקדי כוח שונים, תמורות מהירות במבנה הארגון ושינויים בהרכב הפרסונלי תוך השתלבות של אישים חדשים רבים בהנהגה אִפְּיינו גם את ההנהגות של תנועות לאומיות אחרות שנמצאו במצבים דומים, כמו ממשלות גולות של עמים שארצם נכבשה (למשל: הממשלות הגולות של פולין ושל צרפת במלחמת העולם השנייה) או הנהגות ארגונים אחרים של עמים חסרי עצמאות לאומית ומפוזרים בארצות אחרות (התנועות להקמת קורדיסטן עצמאית, אש"ף). יחד עם זאת ברור כי הנסיבות המיוחדות לכל מלחמה, לכל עם ולכל הנהגה לאומית שונות מאוד אלה מאלה, ולפיכך גם התהליכים המתחוללים בהנהגות ותוצאות התהליכים הללו שונים במידה רבה.